Government Oriental Series—Class C No. 2

THE

BUDHABHŪSANA

OF

KING SAMBHU

With an Introduction Notes etc

BY

H D VELANKAR M A
Professor of Sanskrit Wilson College Bombay

PUBLISHED BY
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona
1926

Copies can be had direct from the Bhandarkar O R Institute, P O Deccan Gymkhana Poona, India

Price Re 1 As 8 per copy exclusive of postage

POONA

Printed from type set up at the Bhandarkar Institute Press, Anandashram, Budhwar Peth and published by V G PARANJPE, M A, LL B, D Litt Secretary Bhandarkar Oriental Research Institute POONA

First Edition, One Thousand Copies

श्रीमच्छंभुनृपविरचितम्

॥ बुधभूषणम् ॥

एम् ए इत्युपपदधारिणा
वेलणकरवंशोद्भवेन दामोदरसूनुना हरिशर्मणा
आङ्ग्लभाषाप्रस्तावनया टिप्पनीभिश्च संपादितम्

पुण्यपत्तनस्थ—
भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः
भाण्डारकरमन्दिरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतं
शके १८४८ ख्रिस्ताब्दे १९२६

मूल्यं सार्धो रूप्यकः

TABLE OF CONTENTS

PREFACE

The present edition of the Budhabhusana is based upon a single manuscript in the MSS library of the B B R A Society of Bombay The manuscript is incorrect in many places and has left some gaps here and there From the writing and paper &c the MS appears to have been written before 150 years or so I am greatly indebted to the B B R A Society for allowing me to make use of their manuscript for this edition

I feel glad to express my obligations to Mr C A Kincaid C I E and also to the late Rao Bahadur Parasnis both of whom gave me valuable information regarding Sambhaji

I further acknowledge with gratitude the assistance which I received from Mr Purushottam Vishram Mavji J P of Bombay He showed me his own copy of a few selections from Sambhaji's Hindi poems and permitted me to print them These selections however have not been printed in this book as it is so desired by the Executive Board of the Bhandarkar Oriental Research Institute

Lastly I thank my friend Mr G B Bapat M A who much helped me in preparing the press copy and others who similarly helped me in bringing out this edition

H D VELANKAR

INTRODUCTION

(A Reprint from J B B R A S 1925)

In 1920 I was entrusted with the work of preparing a descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit manuscripts of the Bombay Branch Royal Asiatic Society While doing this I came across an incomplete Sanskrit manuscript which on close inspection was found to contain a Sanskrit work called Budhabhusana claiming for its author King Sambhu popularly known as Sambhaji son of Shivaji the Great This was rather striking since nothing but vicious deed at the most brave and daring are usually connected with the name of Prince Sambhaji On going through the whole work however I found that it scarcely contained anything of either literary or historical importance Nor could it decisively prove that Sambhaji was a man of letters However the mere fact that Sambhaji s name was connected with a literary work has induced me to bring out an edition of the work

The work is apparently divided into three chapters not clearly distinguished from each other The first contains 194 verses mostly Subhasitas which are quotations from well known authors rendered popular owing to their striking ness but often the sources of which are unknown The first seventeen verses are introductory they contain a brief history of the author s family written in good easy Sanskrit and together with the next eleven stanzas containing a hymn to Goddess Bhavani are the only few lines which are directly from the author s pen The first six of these contain praises offered to Gajanana Siva Guru and Parvati The next ten are rather important I subjoin an English translation of these

(7) There was a king called Shaha (Shahaji) who was the Indra of the earth who was skilled in Politics and Fine Arts whose deeds were brave and noble whose fame was

extensive and who was the Moon rising from the midst of the ocean in the form of the family of Bhrsabalas

(8) Who worshipped the earth with an offering of the multitudes of the heads of hostile princes which were severed (from their trunks) by a volley of arrows discharged from his bow which was drawn right upto the ear—to him the lofty crest jewel of numerous princes was born the primeval Lord (i e Visnu) as his son known widely by the name 'Siva

(9) Victorious is Siva the invincible Chatrapati lord of umbrella who is (none but) the lord of the world (i e God Visnu) who has assumed a partial incarnation having seen the whole religion in distress as it was bitten by the venomous serpent in the form of the Kali age

(10) [Siva]—who in the course of the Buddha incarnation of Gopala while Kali was yet in his full strength on earth (he had not yet declined) set up the Brahmans and other castes on a firm foundation in their respective walks of life by vanquishing the enemies of the gods—with a view to protect and revive the caste religion which had been violently disturbed by the Mlechhas

(11) Having built fortresses for the protection of the earth on the best of the mountains inaccessible to the enemies though called Sahya between Karnataka on the one hand and Baglana on the other and between the river Krsna and the ocean (western) the foremost among the kings reigns victorious in the inaccessible fort called Rairi (or Raigad)

(12) He conquered the whole of the earth from the eastern mountain to the western ocean and from the Setu (Adam's Bridge) to the mountain of cold (i e the Himalayas) and made all princes pay tribute to him Having learnt the duties prescribed by the Srutis declared to him by the learned he shines day by day on his throne after the Coronation ceremony by means of such symbols of royalty as the Chatra etc

(13) Who being a victorious prince satisfied, on the

festive occasion of his coronation the Brahmans who had come from different places with countless gifts of corn garments elephants and horses and thus spread in all directions his fame fit to be sung by gods and resembling in its purity the lustre which shoots out from the Moon

(14) He it is whose fort shines with palaces and mansions in which princes dwell with arches and beautiful market squares with new lakes filled with water all around with learned priests physicians and astrologers with honest hereditary ministers and with the numberless brave armies of four kinds

(15) His son who is the crest jewel of all the fudatory chiefs and who is well versed in (lit has crossed the ocean in the form of) Poetry Rhetoric Puranas Music and Archery is famous by the name Sambhu

(16) That King Sambhuverman is compiling this excellent book having carefully read the works of the ancient writers and having taken his material from them

(17) May the wise accept what is good and give up what is bad having carefully gone through our work Rajahamsas indeed accept milk having abandoned water mixed with it

This is purely an introduction which is followed by the work proper

This is however introduced by a hymn of eleven stanzas addressed to Bhavani and composed by the author himself who naturally begins his work with a hymn to his favourite deity in order to secure uninterrupted completion

This hymn is followed by fifteen stanzas (29-43) in praise of different deities then by eighteen stanzas (44-61) expressive of benediction both culled out from well known ancient works Last of all come the Anyoktis in 130 stanzas (62-191) followed by three stanzas which are instances of a kind of literary puzzle known as Antarlapika (192-194)

The second chapter which forms the main body of the work contains 632 verses treating of politics The author here deals with the following subjects of course always in verses cited from other works usually from the Matsya

and Visnudharmottara Purānas and the Kamandaki yantisara —The king and his qualifications (1-31) his assistants (32 46) the prime minister (47-71) the princes their education and duties (72-91) King s advisers (92-96) the other component parts of a kingdom a-Kosa (97-106) b-Rastra (107-110) c-Durga and its equipment (111-186) d-Bala i e the Army (187-198) King s duties (199-203) spies (204-215) attendants (216-241) councillors and the counsel (242-273) ambassador (274-284) King s duties (285-321) King s vices (322-367) invasion (368-396) King s duties in general (397-632)

The third chapter contains miscellaneous information useful to princes and is therefore called Misrakaniti prakarana Our manuscript contains 57 stanzas of this chapter and a portion of the 58th

As regards the authorship of the work, the general opinion of the reader of the Maratha history is against ascribing any literary activities to Prince Sambhaji The writers of the chronicles of the Maratha history both old and new leave an impression on the mind of the reader that Sambhaji though brave was incapable of anything worthy of praise There is however nothing in them to show that Sambhaji was illiterate Direct references to his literary merits and achievements cannot of course be expected in these chronicles whose sole aim was to narrate the political events of a particular period We may at the most expect to get some casual reference and as a matter of fact we do get some from which it is possible to conclude that not only had Sambhaji received education at the hands of learned Pandits but he had also taste for Sanskrit literature and was occasionally in the habit of writing poetry in Hindi under the influence of Kavi Kalasa or the celebrated Kalusha especially when passing his leisure hours in the company of beautiful women The most explicit passage in this connection is that occurring on page 75 of Chitragupta s chronicle of Shivaji the Great It refers to an incident which took place after Shivaji s escape from Delhi together with Prince Sambhaji Being hotly pursued by Aurangzeb s men Shivaji was compelled to leave the Prince with a Pandit

named Kashipant at Benares. The learned Pandit taught him together with other boys as though he were a Brahman boy But even this would not satisfy the crafty officers of the Mongul Emperor The Pandit then had to eat in the same dish with Sambhaji in order to convince them that Sambhaji was a Brahman and not a Maratha He then made atone ments secretly (for the sin thus committed) He began to impart instructions to him in general Literature and made him well versed in Sarasvata (grammar) Amarakosa, Raghuvamsa Siddhantakaumudi (Siddhanta-) Muktavali and other similar works He i e Sambhaji became very clever according to anothe chronicle (Marathi Samrājyāci Chott Bakhara i e A short historoy of the Maratha Empire p 32), the period during which he stayed there was about one year If we believe in the Chroniclers it is not impossible to maintain that Sambhaji obtained at least an elementary knowledge of the Sanskrit Language during this forced stay of his at Benares Another passage which refers to the care bestowed upon Sambhaji s education by King Shivaji is found on page 20 of the 91 articled chronicle of King Shivaji There one Umaji Pandit is said to have been appointed to teach the Prince who was kept at Shringarpoor

From the passages quoted above we can safely conclude that Prince Sambhaji did receive at least an elementary knowledge of the Sanskrit Language and Literature during his boyhood But there appear to have been original letters from which we can judge that he had kept up the habit of reading Sanskrit during his leisure hours till his advanced age Thus for instance Kincaid and Parasnis in their History of the Maratha People part II p 58 remark— "Although he (i e Sambhaji) spent most of his life cam paigning he was by no means averse from study He employed a learned man called Keshav Pandit Adhyaksha a friend of the great king to read with him Valmiki s cele brated epic the Rāmāyana. As a reward he gave Keshava in 1684 A D 1600 small silver coins known as ladis The king was moreover no mean versifier He is known to have written two books of Hindi poetry The first was

called Nakhashikha in which he described the pleasures of love The second was named Nayakabhad In it he sang the varying charms of the beauties who beguiled his leisure moments Even though the learned authors do not give the source of their information we can presume that they have got it from some literary documents either in the form of letters or of chronicles

We are of course aware that the incident herein referred to cannot go to prove that King Sambhaji was a good Sanskritist We do not surely expect a Sanskrit author to require the help of a Sastri for reading Valmiki s Ramayana It must on the contrary be conceded that this is not a reference to the mere employment of a Puranik—though this is not entirely impossible—as a special reward consisting of silver coins is said to have been given to him for the services But even this meagre knowledge of the Sanskrit Language on the part of King Sambhaji which at least we can safely presume from the incident is enough for our purpose For the compilation of a work of the type we have before us does not require profound knowledge of the language especially when the author was a Prince who commanded the services of learned Pandits

All this I hope is sufficient to prove that King Sambhaji was the real compiler of the book before us He may have been assisted by his Pandits in the task of selecting and arranging the quotation of which the work consists but he was the principal figure It proves at any rate that Sambhaji was fond of reading Sanskrit in the original and that he had the ambition of being called a Sanskrit poet

The second part of the quotation from A History of the Maratha People given above is rather curious It is based upon the recent researches of Mr Purushottam Vishram Mavji J P of Bombay as I learnt from the learned authors themselves I am greatly indebted to Mr Mavji who very kindly handed over to me his own copy of a few stanzas selected from Sambhaji s two works of Hindi poetry From these stray verses we can judge about the contents and form of the two poems The first of these is called

Nakhasikha in which the author gives a poetical description of the different parts of Radha's body from the nail of the foot (नख) to the crest (शिखा). In the second which is obviously a work on Rhetoric and is called Navika bheda (Navakabhad in the quotation from the History is evidently a misprint) we find a description of the different sorts of heroines such as Madhyama Praudha Khandita etc just after the fashion of Sanskrit writers on Rhetoric. The few quotations that we have got disclose a close acquaintance on the part of our author with the Sanskrit works on Rhetoric.

Among the quotations we find one from the pen of the famous Kalusha. It is highly poetical and even though we unfortunately do not possess any literary remains of this great favourite of King Sambhaji we have grounds to believe that he was a literary man. In the old chronicles he is described as Kavi Kalasa or the poet Kalasa. It was popularly believed that this Kanuja brahman had been purposely sent by the Emperor from Delhi and that he was a great enchanter. As a matter of fact we know that this Kalusha did exert a wonderful influence upon the King but to what it was due we can simply guess. The origin of this influence is shrouded in obscurity. We will not be however far from the truth in assuming that to a considerable extent his literary gift helped Kalusha to maintain his influence with the Prince. It is quite possible that this Kavi Kalusha may have composed several poems which were not preserved owing to the general disfavour in which he was held but stray copies of which may yet have existed and might one day be discovered by us. We on our part are inclined to believe that the two Hindi poems (there may be more to the kind) are really from the pen of Prince Sambhaji composed by him under the literary influence of Kalusha who was certainly gifted with poetic talents.

श्री

बुधभूषणम्

॥ श्रीगणेशाय नम ॥ श्रीनृसिंहाय नम ॥

देवदानवकृतस्तुतिभाग हेलया विजितदर्पितनागम् ।
भक्तविघ्नहनने धृतर(य)त्न त नमामि भवबालकरत्नम् ॥ १ ॥

शशाङ्कमौलि भासिनन भासुर पञ्चानन शैलसुताविना यम् ।
त्र्यक्ष गिरीश दशबाहुमण्डित कुबेरमित्र भजत नमामि ॥ २ ॥

विरिञ्चिविष्णुवन्दित नगाधिराजकन्यका-
विभूषितार्धविग्रह प्रभुनन्दिसस्तुतम् ।
लसज्जटातटस्फुरत्सुरापगाविनि मर-
द्विशुभ्रवारिशीतल नमामि चन्द्रशेखरम् ॥ ३ ॥

अज्ञानकृष्णासर्पेण दशिता भुवि मानवा ।
तेषा जीवनहेत्वथ नौमि जाङगलिक गरुम् ॥ ४ ॥

या भवेक्षणचका(को)र चन्द्रिका शाम्भवी निजजनस्य पालिका ।
या तुषारगिरिराजकन्यका सा भमास्तु शुभकालमालिका ॥ ५ ॥

सर्वदेवमयीमीशा नौमि भूषासमन्विताम् ।
यस्या कटाक्षमात्रेण जायन्ते विबुधा नरा ॥ ६ ॥

भूशबदा(ला)न्नयसिन्धुसुधाकर प्रथितकीर्तिकलारपराक्रम ।
अमवदर्थकलासु विशारदो जयति शाहनृप शिनिवासव ॥ ७ ॥

येनाकर्णविकृष्टकार्मुकचलत्काण्डावलीकलित-
प्रत्यर्थिक्षितिपालमौलिनिवहैरभ्यार्चि विश्वभरा ।
यस्यानेकवसुधरापरिवृढप्रोत्तुङ्ग चूडामण
पुत्रश्च समुपागत शिव इति ख्यात पुराणा विभु ॥ ८ ॥

कलिकालभुजगमावलीढ निखिल धर्ममवेक्ष्य विक्लव य ।
जगत पतिरशातोत्रतापा (तीण) स शिवच्छत्रपतिर्जयत्यजय ॥१०॥

यन भ्रोणितले कलावविकल बुद्धावतार गत
गोपालस्खिलवणधमनिचये म्लेच्छ ममामान्नि ।
भूयस्तत्परिपालनाय सकलाञ्जिस्वा सुरद्वषिण
स्वे स्व वर्णपथे चिरण विहिता विप्रादिवणा क्रमात् ॥ १० ॥

आकर्णाटकदक्षिनो गिरिवर मह्येप्यसह्य परे-
दुर्गाणि क्षितिपालनाय नृपतेर्यो बागलाणावधि ।
आकृष्णातटमासमुद्रमभित कृत्वा कृती दुगमे
दुग रायरिसञ्ज्ञके विजयते भूमीभृतामग्रणी ॥ ११ ॥

आपवाचलपश्चिमाम्बुधिमथाप्यामतुशानाचल
निजित्यावनिमण्डल च करदीकृत्याखिलान्भूमिपान् ।
श्रीत धममवाप्य सद्भिरुदित राजाभिषक पर
छत्रायैनृपलक्षणैरनुदिन सिंहासन राजत ॥ १२ ॥

नानादेशसमागतान् द्विजवरान्यनाभिषकोत्सव ।
सतप्यातुलतालितबहुधनैर्वस्त्रैगजवाजिभि ।
चन्द्रप्रसिनचन्द्रिकेव विमला गेया बुधबन्दिभि
कीर्ति सवदिगन्तरषु जयिना विस्तारिता भूभृता ॥ १३ ॥

सोय यस्य गडा नरन्द्रबर्हित प्रासान्हर्म्यैरट्ट(?)
स्यरापणा (रम्यरापण?)चत्वरश्च परित पण मराभिनव ।
विद्वद्वैदिकविप्रवर्यगणकैरायश्च सन्मन्त्रिभि
सैन्यैश्चापि चतुर्विधैरगणितैर्भाति प्रतापान्वित ॥ १४ ॥

तस्यात्मज शम्भुरिति प्रसिद्ध समस्तमामन्तशिरोवमन्त (वतस)।
य काव्यसाहित्यपुराणगीतकाण्डादिविद्यार्णवपारगामी ॥ १५ ॥

विविच्य शास्त्राणि पुरातनानामादाय तथ्य खलु सारमथ ।
करोति सद्ग्रन्थमसु नृपाल म शम्भुवमा बुधभूषणाख्यम् ॥ १६ ॥

विविच्य सन्त कृतिमस्मदीया गृह्णन्तु सत्रामदसत्र जन्तु (त्यजन्तु)।
क्षीरात्रियुक्त परिहृत्य नारी (नीर) क्षीर भजन्ते खल्न राजहमा ॥१७॥

निवाल्सगाय श्रीभवा या स्तानि स्वहतामाह—

स्फटिकरचितपीठे श्यामलाङ्गी भवानी-
मरुणचरणकान्तिं भासयन्तीं स्वरूपम् ।
नखमणिगुणयुक्ता अङ्गुलीभासयन्ती
विजितसितमरुद्विन्दुपुरोपुरस्फुरयुग्मम् ॥ १८ ॥

पद्मरागारणश्रीकशिर पुष्पण शाभितान् ।
हनशीताशुदिजसस्कुमुक्ताचन्द्राषशाभितास् ॥ १९ ॥

अतीव सुकुमाराङगी प्रोत्सुस्वरण(स्वण)कुण्डलाम् ।
भ्रकिभङ्गिसौन्दर्यजितकामशरासनाम् ॥ २० ॥
मदिरासवघणमदिराक्षी सल्लसाम् ।
निमलाल्शसम्रकपालवफल(फलक)प्रभाम् ॥ २१ ॥

क्लिप्तसद्भालतिलका मुक्तागुणमण्डिताम् ।
विभामडलमयुक्ता कणभूषणशाभिताम् ॥ २२ ॥

नानालङ्कारसयुक्ता नासाग्ररत्नमूरिकाम् ।
पूर्णन्दुमुखबन्ना प्रवालतुल्यतिाधराम् ॥ २३ ॥

मनतुलस्तनद्वन्द्वमुक्ताकञ्चुकिकायुताम् ।
चतुर्भुजा पद्महस्ता पद्मनत्रविराजिताम् ॥ २४ ॥

रतिरक्ता शम्भुकान्ता निम्ननाभि ननवरीम् ।
कुशम या कुशाङ्गी च ध्यानयागासन रताम् ॥ २५ ॥

विलस(द्र)कवसना रक्तकाञ्चीपरिवृताम् ॥ ।
विशा(ल)जघना रम्या माञ्चयादायमन्दिराम् ॥ २६ ॥

सुवणरम्भा दम्भारि(?)म(मु)द्गुलारविराज(जि)ताम् ।
कामधुधिसुहृज्जङ्घा जानुयुग्मापशाभिताम् ॥ २७ ॥

इति चन्द्रचूडरमणीस्तुतिमिणा(मा)
धरणीशशम्भुरचितामतिभक्त्या ।
मनुज पठेन्नुनिन स किलोच-
र्भुवि भारतीजलधिजाविलय स्या(त्) ॥ २८ ॥

रा य प्रानिनमस्कान —

चन्द्रकणानिलाद्धतमिन्दाराविनाम्बर ।
जय(त्य)काल विस जन्मन्ध्यामिव गजानन ॥ २९ ॥

हग्कण्ठग्रहानन्दमीलिताक्षी नमाम्युमाम ।
कालकूटविषस्पशजातमच्छीगता(मा)मिव ॥ ३० ॥

च ग्रानन्दथद्गाय चन्द्राशुमितकीर्तये ।
चन्द्राकानलनत्राय चन्द्राधशिरसे नम ॥ ३१ ॥

नागनाय रुशेश्वराय जगदाधाराय धाराधर-
च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।
नद्या शखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे
नाग कङ्कणिने नगेन ग्रहिणे नाथाय नित्य नम ॥ ३२ ॥

नमस्तम्ब(ङ्ग)शिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारव ।
त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भव ॥ ३३ ॥

वामाङ्गीकृतवामाङ्गी कुण्डलीकृतकुण्डली ।
आविरस्तु पुर वस्तु भनिश्च यम्बराम्बरम ॥ ३४ ॥

पिनाकपाणिवाल्लङ्कुभम्समन्दाकिनीयुता ।
तथापि भव त मतिरपवर्गानुसारिणी ॥ ३५ ॥

पुञ्जीभत प्रम गोपाङ्गनाना
भति(ती) भूत भागधेय यन्नाभ ।
पक्कीभत मनचित्र श्रुतीना
श्यामीभत ब्रह्म मे मन्निधत्ताम् ॥ ३६ ॥

नवनीरमयरुचिर पुर (पर) पुमान
नवना खाण्य धृतगापविग्रह ।
नवनीनकीतिरमररपि स्वय
नवनीतमिस्रुरधुना स चिन्त्यते ॥ ३७ ॥

अनिविपल कुचयगल रहसि करैरामृशन्मुहुलक्ष्म्या ।
तदपि हन निजहृदय जयति हरिर्मृगयमाण इव ॥ ३८ ॥

मकरीविरचनभङ्ग्या राधाकुचकलशपीडनव्यसनी ।
ऋजुमपि लेखा लुम्पन्नटवरंजपा हरिर्जयति ॥ ३९ ॥

खिन्नासि मुञ्च शैल बिभृमो वयमिति वत्सु(त्सु) शिथिलभुज ।
गिरिवरभुग्नविततबाहुषु गोपषु हसन्हरिर्जयति ॥ ४० ॥

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्य दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षय कुर्वते ।
पौलस्त्य जयते हल कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान्मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्य नम ॥ ४१ ॥

त वन्दे पद्मसद्मानमुपवीतच्छटाछलात् ।
गङ्गा स्रोतस्त्रयेण(ण)व य सन्ध्ये निषेवते ॥ ४२ ॥

शुकतुण्डच्छविसवितुश्चण्डरुच पुण्डरीकवनबन्धो ।
मण्डलमुदित वन्दे कुण्डलमाखण्डलाशाया ॥ ४३ ॥

अथाशिष —

सानन्द नन्दि(न्दि)हस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्र विशति फणिपतौ भोगसकोचभाजि ।
गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
र्वैनायक्यश्चिर वो वदनविधुतय पान्तु चीत्कारवत्य ॥ ४४ ॥

गण्डस्थलीगलदमन्ददमप्रवाह-
माद्यन्द्विरेफमधुरस्वरदत्तकर्ण ।
हर्षादिवालसनिमीलितनेत्रयुग्मो
विघ्नच्छिद भवतु भूतपतिर्गणेश ॥ ४५ ॥

अथ भवा या —

अनुकृतम(र)क(त)वणा शोभितकणा कदम्बमुकुलेन ।
नखमुखमुखरितवीणा मध्य क्षीणा शिवा शिव कुयात् ॥ ४६ ॥

स्वेदस्ते(स्ते ?) कथमीदृश प्रियतम त्वन्नेत्रवह्न्यर्चिषा ।
कस्मात्कम्पितमेतदिन्दुवदन भोगीन्द्रभीतेर्भव ।
रोमाञ्च कथमेष देवि भग(वत्)नागाम्भसा सीकरै-
रित्थ भर्तरि भावगोपनपरा गौरी चिर पातु व ॥ ४७ ॥

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुबेरे ।
वैकुण्ठे कुण्ठितास्त्रे महिषमतिरुषा पौरुषापघ्ननिघ्नं
निर्विघ्नं निघ्नती व शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥ ४८ ॥

तव करकमलस्था स्फाटिकीमक्षमाला
नखकिरणविभिन्ना दाडिमीबीजबुध्या ।
अनुकलमनुकुर्वन्येन कीरा निरुद्ध
स भवतु मम भूत्यै वाणि त मऽहाम ॥ ४९ ॥

अथ शंभो —

जीर्णेप्युत्कटकालकूटकवले प्लु(प्लुष्टे) हठान्मन्मथे
नीते भास्क(स्व)रभालनेत्रतनुतां कल्पान्तदावानले ।
य शक्त्या ममलकृतापि शशिन शैलात्मजा स्वधुनी
धत्ते कौतुकराजनीतिनिपुण पायात्स व शङ्कर ॥ ५० ॥

कर्पूरीकृतकङ्कणीकृतजटाजटावतंसीकृत-
ज्यावल्लीकृतकुण्डलीकृतकटीसूत्रीकृताहीश्वर ।
पायाद्वस्तिलकीकृतप्रियतमादर्शीकृताक्षीकृत-
धृतारम्भपणीकृतेन्दुशकल कात्यायनीकामुक ॥ ५१ ॥

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठ श्यामाम्बुदोपम ।
गौ(रौ)भुजलता यत्र विद्युल्लखेव राजत ॥ ५२ ॥

स धूर्जटिजटाजूटो जायतां विजयाय व ।
यत्रैकापि लताभ्रान्तिं करोत्यद्यापि जाह्नवी ॥ ५३ ॥

अथ विष्णो —

कृष्ण त्व नवयौवनोसि चपला प्रायेण गोपाङ्गना
कंसो भूपतिरब्जनालमृदुलग्रीवा वय गोदुह ।
तद्याचेऽञ्जलिना भवन्तमधुना वृन्दावन मन्दु(?) ना ।
मा यासीरिति नन्दगोपवचसा नम्रो हरि पातु व ॥ ५४ ॥

भ्राम्यन्मन्दरकन्दरोदरदरी व्यावर्तिभिर्वारिधे
कल्लोलैरलमाकुल कलयतो लक्ष्म्या मुखाम्भोरुहम् ।

औत्सुक्यात्तरला स्मराद्विकसिता भीत्या समाकुञ्चिता
क्रोधेन ज्वलिता मुदा मुकुलिता शौरेर्दृश पातु(न्तु) व ॥ ५५ ॥

अर्धोन्मीलितलोचनस्य पिबत पयाममेक स्तन
सद्य प्रस्नुतदुग्धदिग्धमपर हस्तेन समाजता(न?) ।
मात्रा चाङ्गुलिचालितस्य चिबुकस्मेरायमाने मुख
विष्णो क्षीरकणाम्बुधामधवला दन्तद्युति पातु व ॥५६ ॥

गच्छाम्यच्युत दर्शनेन भवत कि तृप्तिरुत्पद्यत
किन्त्वेव विजनस्थयोर्हतजना सभावयन्त्यन्यथा ।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथावस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चितनर्गोपी हरि पातु व ॥ ५७ ॥

दर्पान्धहल्यकुटुम्बिनीजनमन मन्तोषमङ्गाचन
कुर्याद्विश्वस(न)श्वर स भगव(वा)न्कोलावतारो हरि ।
यद्दंष्ट्राङ्कुरकोटिकोटरकुटीकोणान्तरस्थयसौ
पृथ्वी भात्यवलातकेतकदल लीनव भृङ्गाङ्गना ॥ ५८ ॥

अथ लक्ष्म्या --

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकबरीभारमसे वहन्त्या ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा व
शय्यामालिङ्ग्य नीत वपुरलसलसद्बाहु ल्या (लक्ष्म्या) पुनातु ॥५९॥

पायात्पयोधिदुहितु कपालामलचन्द्रमा ।
यत्र सङ्कान्तबिम्बेन हरिणा हरिणायत ॥ ६ ॥

अथ सूर्यस्य —

सिन्दूरस्पृहया स्पृशन्ति किरणा कुम्भस्थमाधोरणा
भित्तौ पल्लवशङ्कया विचिनुत सान्द्र द्रुमद्रा(द्रो?)णिषु ॥
कान्ता कुङ्कुमशङ्कया करतल मृद्नन्ति लग्न च यत्-
तत्तज प्रथमोद्गत भास्कर मीर चिर पातु व ॥ ६१ ॥

अथ यातय । तत्रादौ सयस्य ।

यत्पादा शिरसा न केन विधृता पृथ्वीधृतामग्रज(भृता मध्यत)
तस्मिन्भास्वति राहुणा कवलित लोकत्रयीचक्षुषि ।
खद्योतै स्फुरित तमाभिरुदित ताराभिरुज्जृम्भित
घूकैरुत्थितमा किमत्र करवं किं कन ना चष्टितम् ॥ ६२ ॥

तस्यैवाभ्युदया भयाद्धानायस्यादय माति ।
विकासभाजां जाय न गुणिन कमलाकरा ॥ ६३ ॥

दवा हरिर्वहति वक्षसि कौस्तभ वा (त-)
तन्व्येव(म-यव) काचन पुनर्द्युमण प्रतिष्ठा ।
यत्पादसगतिममर्पितसारभाणि
धत्त स एव शिरसा सरसीरुहाणि ॥ ६४ ॥

करान्प्रसार्य रविणा दक्षिणाशावलम्बिना ।
न कवल मनोरा(ऽमनेना मा)त्मिमापि ऊर्जी(च)कृत ॥ ६५ ॥

गत तस्मि भानौ त्रिभुवनगमु मधविरह—
व्यथा चन्द्रो नेष्य यनचिताभिता नास्ति किमपि ।
इद चेतस्ताप जनयतितरामत्र यत्मी
प्रदीपा सजाताति(स्नि?)भिरहृदि रुद्वा गर(?)शिखा ॥ ६६ ॥

पात पूष्णा महति भवने(भवति महत) नापतापाय यस्मात्
कालनास्त क इह न गता या न यास्यति चा प ।
एतावत्तु व्यथयति यदालोकबाह्यस्तमोभि-
स्तस्मिन्नेव प्रकृतिमहति व्योम्नि लब्धावकाश ॥ ६७ ॥

अथ चन्द्रस्य—

हरमुकुट सुरतरङ्गिणीनिकटस्थितिलाभता द्विज न्द्रण ।
अपि गरल फणिफत्कृतिरीक्षणतीक्ष्णाशुशुक्षणि क्षान्त ॥ ६८ ॥

विरम तिमिर साहमार(द)मुष्मायादि रविरस्तमितो गतस्तत किम् ।
कलयासि न पुरा महा मवामिथुनितां ग्रभ्युदिना (ता) यम(?)
शशाङ्क ॥ ६९ ॥

अहा नक्षत्रराज्ञ(ज)स्य साभिमानविचेष्टितम् ।
परिक्षीणस्य वक्रत्व सपणस्य च नम्रता ॥ ७० ॥

आलाक्यत स॒ यत्र भयाना भास्कराद्य ।
कलावानव तु प्रावप्रावकमणि क्रमट ॥ ७१ ॥

शिप्सा धायमाणापि माम मास्थन शभना ।
तथापि कृशता धत्त क्ट खल परा भय ॥ ७२ ॥

एव ज म मह श्रिया श्रियसपि त्रलाक्यभयाकर-
श्चित्यथ परमश्वराभ्युपातस्तनापि मु ना कृत
वृद्धि शीतकरस्तथापि न मन क्षीण पर प्रयुन
प्राय प्राक्तनमव कम बल्व क रस्य केनु भ्रम ॥ ७३ ॥

पीयष वपमास्य हतरुन्या वि वस्य नत्रा मव
प्लुष्ट भानुकरादि त्रिभुवन ज्या स्नाभि(क)र भिश्रति ।
मवाशाप्रनिरा यका तमसा प्रसाद वद्धायम
त्रिधातारमिहापि लक्ष्म लिखित यस्य(स्या)य तत मन ॥ ७४ ॥

वायो —

अलि पल्लरनयाना महल्पहल्पञ्जर विलम्पा त(ताम)
मृगमत्पग्मिलल्हरी समीर कि पामरषु र उरसि ॥ ७५ ॥

काय भ्रा नि प्रकारस्तव पतन पद लाकपालाहताना
तजास्विव्रातम य नभसि नयसि य थानुपर प्रतिष्ठाम ।
अस्मिन्नुत्थाप्यमान जननयनप थापद्ववस्ताधराक्ला
केनापायन मह्या वद्रवि कल्थनालेप पि(ण)ष ययव ॥ ७६ ॥

य जा या स्पव सम्व गणना याता न य कयाचित
पद्भ्यामव त्रिक(म)ल्ता प्र(ति)ल्नि भमा त्रिन्गा गास्त्रिरन ।
उत्क्षिप्ताश्वपलाशयन मकता पश्या नरिस मख
तुङ्गानामपरि स्थिति क्षि(ति)मता कवन्ति त पामर ॥ ७७ ॥

मेघस्य —

एकस्य तस्य न य व थामभ्युन्(भ्युन्न)ति जलधरस्य ।
विश्व मशा(ल)काननमाननमवलाकत यस्य ॥ ७८ ॥

प्रावृषेण्यस्य मालिन्य को दाषाभीष्टवर्षिण ।
शारदाभ्रस्य शुभ्रत्व वशिष्यो(वद क्रुत्रो)पयुज्यत ॥ ७९ ॥

जलधर जलभरनिकरपहर परितापमुन्मुद्धन जगत ।
नो चदपसर दूर हिमकरकरदशन विक(त ?)र ॥ ८० ॥

शैलेयषु शिलातलेषु च गिरे शृङ्गेषु गर्तेषु च
श्रीखण्डषु विभीतकषु परित पणषु रिक्तषु च ।
स्निग्धेन ध्वनिनाखिलषु जगतीचक्रे सम वतना
वन्द वारिद सार्वभौमि भवना विश्वापकारि व्रतम् ॥ ८१ ॥

शे(शा)ष गत सरासि शव्वलवहरीणा–
म तस्तिमिलुठति तावद्विषय(शाषि ?)ताङ्ग ।
अत्रान्तर यदि न वारिद वारिवृन्दै–
राप्लावयस्तदनु कि मृतमण्डनन ॥ ८२ ॥

किसलयानि कुत कुसुमानि वा
क्व च फलानि ताद(तथा ?) वरवीरुधाम ।
अयमकारुणि(रण)कारणिको यदा
वितरतीह पया न पयाधर ॥ ८३ ॥

नभसि निरवलम्ब सीतदा(दता) दीर्घकाल
त्वदभिमुखविसृष्टोत्तानचञ्चूपुन्न ।
जलधर जलधारा दूरतस्तावदास्ता
ध्वनिरपि मधुरस्त न श्रुतश्चातकन ॥ ८४ ॥

क्षुद्रा सान्ति सहस्रश स्वभरणव्यापारमात्रायता
स्वाथा यस्य पराथ एव परमा(स पुमा)नेक सतामग्रणी ।
दु पूरोदरपूरणाय पिबति स्रात पतिं वाडवा
जीमूतस्तु निदाघसभृतजगत्सतापविच्छित्तय ॥ ८५ ॥

आपो विमुक्ता क्वचिदाप एव
क्वचिन्न किंचिद्गरल क्वचिच्च ।
यस्मिन्विमुक्ता प्रभवन्ति मुक्ता
पयोद तस्मिन्विमुख कुतस्त्वम् ॥ ८६ ॥

अमु कालक्षेप त्यज जलद गम्भीरमधुरै
किमेभिर्निर्घोषै सृज झटिति झाङ्कारि सलिलम् ।

अये पश्यावस्थामकरुणसमीरान्तिकर-
ज्वलद्दावज्वालावलिजटिलमूतविटपिन ॥ ८७ ॥

हंसस्य—

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीर नीरजमण्डितम् ।
रमते न मरालस्य मानस मानस विना ॥ ८८ ॥

एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना । ८९ ॥

रे राजहंस किमिति त्व(त्व)मिहागतोऽसि
योऽसौ बक स इह हंस इति प्रतीत ।
तद्गम्यतो(ना)मनुपदन पुन स्वभूमौ
यावद्वदन्ति न बक खलु मल्लाका ॥ ९० ॥

अपसरणमेव शरण मौन वा तत्र राजहंसस्य ।
कटु रटति निकटवर्ती वाचालष्टिट्टिभो यत्र ॥ ९१ ॥

अम्भोजिनीवननिवासविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरा कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधिप्रसिद्धा ।
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थ ॥ ९२ ॥

मधुकरस्य—

अपसर मधुकर दूर परिमलबहलेपि केतकीकुसुमे ।
इह नहि मधुलवलेशो भवति पर धूलिधूसर वदनम् ॥ ९३ ॥

इह रूपमात्रसारे भित्तिविलिखितात्रि(तत्र चि)त्रकल्हारे ।
न रसो नापि च गन्धो मधुकरबन्धो वृथा भ्रमसि ॥ ९४ ॥

भ्रमर भ्रमता दिगन्तराले क्वचिदासेवितमीक्षित श्रुत वा ।
कथयस्व विहाय पक्षपात यदि जातीकुसुमानुकारि पुष्पम् ॥ ९५ ॥

अलिरय नलिनी(वन)वल्लभ कुम(दि)नीकुलकेलिमदालस ।
विधिवशेन विदेशमुपागत कुटजपुष्परस बहु मन्यत ॥ ९६ ॥

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग
लोल विनोदय मन (न) सुमनोलतासु ।

मृगाक्षमनाभरजसः कलिकामकाले
बाला कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः ॥ ९७ ॥

फुल्लेषु य कमलिनीकमलान्तरेषु
नृतमि(पि) या विलसित कमलान्तरस्थ ।
पश्याय तस्य मधुपस्य शरद्व्यपाय
कृच्छ्रेण वेणुविवरे दिवसा प्रयान्ति ॥ ९८ ॥

गौरी चम्पककलिकामपहाय भ्रान्तस्बुद्ध ।
शाल्मलिकुसुमन्तेषु स्वर(र) गुञ्जन्न उज्जम मधुप ॥ ९९ ॥

चातकस्य —

एक एव खगो मानी चिरं जीवति चातकः ।
म्रियते वा पिपासार्तो याचते वा पुरंदरम् ॥ १०० ॥

कूपे पानमधोमुखं भवति मे नया वराकस्य प्रिये
सारङ्गैरकरिद्विभिः सह सिर(सर) सुतथ समालोकयन् ।
शुष्यत्तालुगतापि कम्पिततनुः श्रुत्वा गभीरं ध्वनि
भीयान्द्ध(द्ध)तकन्धरो जलधरं त्वां याचते चातकः ॥ १०१ ॥

कोकिलस्य—

रे रे कोकिल मा भज मौनं किंचिदुदीरय पञ्चमरागम् ।
नो चेत्त्वामिह को जानीते काककदम्बकपिहिते चूते ॥ १०२ ॥

काकैः सह विरुद्धस्य कोकिलस्य कला गिरः ।
खलसङ्गेऽपि निष्ठुर्यं कल्याणप्रकृतेः कुतः ॥ १०३ ॥

अस्यां सखे बधिरलोकनिवासभूमौ
किं कूजितेन खलु कोकिल कोमलेन ।
एते हि दैवहतकास्तदभिन्नवर्णं
त्वां काकमेव कलयन्ति कलानभिज्ञाः ॥ १०४ ॥

यस्याकर्ण्य वचः सुधाकवलितं वाचयमानामपि
व्यग्राणि व्यथयन्ति मन्मथकराश्चेतांसि चैत्रोत्सवे ।

रे रे काक वराक साकममुना पुंस्कोकिलेनाधुना
स्पर्धां बु(ब)ध्यसे यत्र नु किं लज्जापि ना जायते ॥ १०५ ॥

रसालशिखरासीनाः शतं सन्तु पतत्रिणः ।
तन्मञ्जरीरसास्वादे विदग्धः कुहूमुखः ॥ १०६ ॥

मयूरस्य—

अयि नीलग्रीव क्व नु खलु सखे तव मनः
परं तापं येषां तव रवविलासाय(सै)स्तनुत ।
अमी दृप्यत्क्रूराः क्वणितमिदमाकर्ण्य सहसा
त्वरन्ते हन्तुं त्वामहह शबराः पङ्किलशराः ॥ १०७ ॥

एतस्मिन्मलयाचले बहुविधं विस्तीर्णकिञ्चित्करे
काकोलूककपोतकोकिलरुक(रुत?)खापि पार्श्वस्थितेः ।
केकी कूजति चण्डदीधितिकरव्यालावलीबन्धने
मेघे स्यात्ह सर्वलोकसमनसामानन्दनस्यन्दन ॥ १०८ ॥

केका कर्णामृतं ते मरकतमणिरुचीकान्तिहारी कलापः
कण्ठच्छाया पुरारेर्गलरुचिविजयिनी सा हृद्यं मयूरभद्रं च ।
विश्वद्वेषिद्विजिह्वस्फुरदुरुफणिपीशितान्नं यमाहारवृत्ति
र्के पुण्यं प्राप्यमन्ते सदयमपि सखे चित्रवृत्त मयूर ॥ १०९ ॥

शुकस्य—

अनीयरिवृद्धवृत्ता (?)

असुष्मिन्नुद्याने विहगखल एष प्रतिफल
द्विलोल काकोल क्वणति परं या(वा) कटुतरम् ।
सखे तावत्कीर त्रु(ब्रु)डय हृदि वाचं च सकलां
न मौनेन त्यक्ता भवति गुणभाजां गुणगणः ॥ ११० ॥

इयं पल्ली भिल्लैरनुचितसमारम्भरसिकैः
सभां तान्याकीर्णा विविधविषमत्राणप्रणयिभिः ।
ततस्त्यक्त्वा गमय समयं कीर निभृतं
न वाणी कल्याणी तव हि सखमद्य शरणम् ॥ १११ ॥

काकस्य—

कृष्णं वपुर्वहतु चुम्बतु सत्फलानि
रम्येषु सञ्चरतु चूतवनान्तरेषु ।
पुंस्कोकिलस्य चरितानि करोतु काम
काक कलध्वनिविधौ खलु काक एव ॥ ११२ ॥

पथि निपतितान्श ये दृष्ट्वा निरावरणान्
दधिभृतघनान्गार्वोन्धर(?)समुद्ध(त)कन्धर ।
निजसमुचिताश्चेष्टास्तास्ता विकारशताकुलो
यदि न कुरुते काक काक कदा नु करिष्यति ॥ ११३ ॥

बकस्य—

उभौ पक्षौ शुक्लौ भुवि वियति चावारितगति
सदा मीनान्भुङ्क्ते वसति शिरस(सकल)स्थाणुशिरसि ।
बके सर्वश्चान्यो गुणसमुदय कश्चिदधिको ।
गुणा स्थाने मान्या न तु नरवरस्थानरहिता ॥ ११४ ॥

बकोट नमस्त्वा लघुनि श(म)रसि क्वापि शिरसि(शफरी)–
स्तव न्याय्या वृत्तिर्न पुनरथ गाढ समाचिता (त) ।
इतश्चेतश्चाभ्रालिहलहरिहेलानरालित–
क्षितिभ्रमासैकमहलतिमिपोत पतिरपाम् ॥ ११५ ॥

खद्योतस्य—

अदृष्टव्यापार गतवति दिनानामधिपतौ
यश शेषीभूते शशिनि गतधाम्नि ग्रहगणे ।
तथा च सजात जगदुपनते मेघसमय
यथामी गण्यन्ते तमसि पन्थ कीटमणय ॥ ११६ ॥

इन्दु प्रयास्यति विनङ्क्ष्यति तारकश्री
स्थास्यन्ति लीढतिमिरा न मणिप्रदीपा ।
अन्ध समग्रमपि कीटमणा(णे) भविष्य–
त्युन्मेषमेष्यति भवानिति उरमनत् ॥ ११७ ॥

गजस्य—

कर्णे चामरचारुचञ्चुकलिका कण्ठे मणीनां गणा
सिन्दूरप्रकरा शिरः परिसर पार्श्वान्तिके किङ्किणी ।
लब्धश्चेन्नपवाहनेन करिणा बद्धुं भूषाविधि-
स्तत्किं भूधरधूलिधूसरतनुर्मा भूया न वन्यो गज ॥ ११८ ॥

केलिं कुरुष्व परिभुङ्क्ष्व सरोरुहाणि
गाहस्व शैलतटनिर्झरिणीपयांसि ।
भावानुरक्तकरिणीकरलालिताङ्ग
मातङ्ग मुञ्च मृगराजरणाभिलाषम् ॥ ११९ ॥

तापो नापगतस्तृषा न च कृशा धूली न धूता तनो-
र्न स्वच्छन्दमकारि कलिकवलः का नाम केलिस्पृहा ।
दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा न वा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारणि(रण)महा झाङ्कारकोलाहलः ॥ १२० ॥

भो भो करीन्द्र दिवसानि कियन्ति तावत्
तस्मिन्सरी सनति(वा)हय कुत्रचित्त्वम् ।
स्वाजलैनिजकरेणुकरप्रयुक्त-
भूय शम गमयितासि निदाघदाहम् ॥ १२१ ॥

दानार्थिनो मधुकरा यदि कर्णताल-
र्दूरीकृता करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भृङ्गा पुनर्विकचपद्मवने वसन्ति ॥ १२२ ॥

अथ सिंहस्य—

सुलभ्या रक्ष्यते भक्त्र नीरस्तृणमयैरपि ।
सिंहाक्रान्त पुनर्मूढ न हयते च दन्तिभि ॥ १२३ ॥

अस्मिन्सम्भादवृन्दध्वनिजनितरुषि भ्रमभाणेऽन्तरिक्ष
मा काक व्याकुला भूस्तटशिखरशवक्रव्यलेशानशान ।
धत्ते मत्तेभकुम्भव्यतिकरकरजग्रामग्रव्यासग्राय
ग्रासव्यासक्तमुक्ताधवलितकवलो न स्पृहामत्र सिंह ॥ १२४ ॥

भुक्ष्यामापि जराकृशापि शिथिलप्राणापि कष्टां दशा-
मापन्नापि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु गच्छत्स्वपि ।
मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपललग्रासैकबद्धस्पृहः
किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी ॥ १२५ ॥

परिणतगर्भभराता सिंहवधूः शर्करीविपिने ।
अन्वेषयति सदार्थिद्विरदं भिक्षमरणनिरतम् ॥ १२६ ॥

मृगस्य —

दूर्वाङ्कुरतृणाहारा धन्यास्तात वने मृगाः ।
विभवोन्मत्तचित्तानां न पश्यन्ति मुखानि यत् ॥ १२७ ॥

रोमन्थमाचरय मान्तरमाय निद्रां
मुञ्च श्रमं तदनु सञ्चर रम्यदेशम् ।
दूरं स पामरजनो मुनयः किरन्ति
निष्कारणं हरिणपोत बिभेषि कस्मात् ॥ १२८ ॥

कालिम्ना घ(न)मतं स्वनाम मलिनं जाता कलङ्काभिधा
* * * * * त्रिभुवनं किं प्राप्तमुच्चैर्मृग ।
अस्माकं वसता वनान्त वस(नि)ता वान्छन्ति नेत्रोपमां
कस्तूरीहरिणाभिधा जानि जनं स्थानं विहाय स्थितिम् ॥ १२९ ॥

वृक्षान्योक्तय —

यद्यपि चन्दनविटपी विधिना फलपुष्पवर्जितो विहितः ।
निजवपुषैव परेषां तथापि सन्तापमपहरति ॥ १३० ॥

कश्चिल्लोचनहारिणं कतिपया सौरभ्यसंभारिणं
केऽप्यन्ये फलधारिणं प्रतिदिशं तं सन्तु हन्त द्रुमाः ।
धन्यायं हरिचन्दनः परिसरे(सरः) यस्य स्थितैः शाखिभिः
शाकोटादिभिरप्यहो मृगदृशामङ्गेषु लीलायितं(यितम्) ॥ १३१ ॥

कुसुमस्तबकैर्नम्रा सन्त्येव परितो लताः ।
तथापि भ्रमरभ्रान्तिं करोत्येकैव मालती ॥ १३२ ॥

न च गन्धवहेन चुम्बिता न च पीता मधुपेन माल्लिका ।
पिहितैव(व) कठोरशाखया परिणामस्य जगाम गोचरम् ॥ १३३ ॥

सूचीभिर्मिलित वपु कवलित धूलाभिरायुद्दशा-
र्नीरन्ध्र क्रकचोपमन्लपुट पत्रद्वय कीलितम् ।
पूर्णा एव मनोरथा किमपर कर्थाणि कल्पायुत
जीया कतकि ग्हि निगमप य जीवत्वसा पत्पक्ष (द्) ॥ १३४ ॥

कति पल्लविता न पुष्पिता वा तरव सन्ति समन्ततो वसन्त ।
जगतो विजयाय मीनकेतो सहकारी सहकार एव एक ॥ १३५ ॥

दिङ्मण्डल परिमल भरभीकरापि
सौन्यमावहसि लोचनलाभनीयम ।
हहो रसाल फलवय तथापि दृय
यद्द शिथिल च कठिन च (वपु)बिभर्षि ॥ १३६ ॥

तालीनरारनपकारि फल फलित्वा
लज्जावशादुचित एव विनाशयाम ।
एतत्तु चित्रमुपकृ य फल परभ्य
प्राणान्निजान् सपदि य कदली जहाति ॥ १३७ ॥

यद्यपि न भवति हानि परकीया चरति रासभ द्राक्षाम् ।
असमञ्जस तु मत्वा तथापि खलु खिद्यते चेत ॥१३८॥

पामरकस्य गभीय बदरी यदि रोचन ।
एतावतैव कि द्राक्षा न सा भाग्यमनमस्त ॥ १३९ ॥

विशाल शाल्मल्या नयनसुभगं वीक्ष्य तभग (कुसुम)
शुकस्यासीद्बुद्धि फलमपि भवेदस्य सदृशमिति ।
चिर तत्र स्थित्वा फलमपि न काल परिणत
विपाक तूलोत्थ सपदि मरुता सोऽप्यपहृत ॥१४०॥

उदुम्बर तरु फल च पृथुल दृष्ट्वा शुका हर्षित
पक्व शालिवन विहाय जडधीस्ता नारिकेल गत ।
स्थित्वा तत्र बुभुक्षितेन मनसा यत्न कृता भेदन
आशा तस्य न केवल विगलिता चञ्चुगता चूर्णताम् ॥ १४१ ॥

अयि जीवति बीजाढ्य किमन्य बीजपूरका ।
इति सञ्चिन्त्य मनसा त्रिकद्रं दाडिमीफलम् ॥ १४२ ॥

निम्ब किं बहुनोक्तेन निष्फलानि फलानि ते ।
यानि सजातपाकानि काका निःशपयन्ति हि ॥ १४३ ॥

गात्रं कण्टकसङ्कुलं प्रविरलच्छाया न चायासहृ(नृ)
निर्गन्धं कुसुमं कस्य(तव) फलं न क्ष(क्षु)द्विनाशक्षमम् ।
बब्बूल(बब्बुल)द्रुम मूलमेति न जनस्तत्तावदास्तामहो
अन्येषामपि शाखिनां फलवतां रुध्याथमानीयम् ॥ १४४ ॥

किं पुष्पैः किं फलैस्तस्य करीरस्य दुरात्मनः ।
येन वृद्धिं समासाद्य न कृतं पत्रसंग्रहः ॥ १४५ ॥

किंशुक शुकमानिह चिरभाविफलाशया ।
बाह्यरङ्गप्रसङ्गेन कं कं नानेन वञ्चिता ॥ १४६ ॥

अयि कमलिनि तत्त्वं ज मशुद्धि सरस्या
परिणयनविधानं भानुना नाद्विधनं ।
इति कुलयुगशुद्धा नम मक्ष विशङ्क
मधुपकुलभाविमत्र वहि किं न निदानम् ॥ १४७ ॥

किं वीरुधो भुवि न सन्ति सहस्रशान्या
यासां दलानि न परोपकृतिं भजन्ति ।
एकैव वल्लिषु विराजति नागवल्ली
या नागरीवदनचन्द्रमलङ्करोति ॥ १४८ ॥

अथ पर्वतान्योक्तयः —

रोहणाचल शैलेषु कस्तुला कुरुते तव ।
यस्य पाषाणखण्डानि मण्डनानि महीभुजाम् ॥ १४९ ॥

कुम्भोद्भवस्य करपुष्करकोशकोण
पाथोनिधौ त्रिभिरशाद्विपदं प्रयाते ।

ये तुलभाक्त्रिशलाकविलासिनाना
त पङ्कसीमनि महामणया लुठन्ति ॥ १५ ॥

समुद्रस्य—

पीत्वा मजन्त्यपस्त निशि निशि जलदास्त्र शरण्या गिरीणा
सुत्रामत्रासभाजा त्रिदशरिपुणा जन्मभूमिस्त्वमत्र ।
गाम्भीर्य तच्च तादृक्तव सलिलपत किन्तु विज्ञाप्यमनत्
सर्वापायेन मैत्रावरुणिमनिकुपादृश्य कादश्मणीया ॥ १६ ॥

रत्नैरापूरितस्यापि सम्लशालिन नाम्बुध ।
मुक्ता कतिपया प्राप्य मातङ्गा मदविह्वला ॥ १७ ॥

रत्नानाम्—

भ्रष्ट नृपतिकिरीटाद्भूमौ पतित निराहित रजसा ।
विधिविलसितन रत्न जनचरणविलम्बन सहन ॥ १८ ॥

मुक्ताफलस्य—

रत्नाकर परिहृता भ्रमति किमन्य-
त्तद्वीकृत कठिनबन्धन खभार ।
वक्षोजकुम्भपरिरम्भणलालसन
किं किं न तत्र विहित नवमौक्तिकन ॥ १९ ॥

शङ्खस्य—

कीटग्रह कलिलान्त कठिन भारम्भमनभव शून्य ।
शङ्ख श्रीपतिनिकट कन गुणन स्थित त्वम ॥ २० ॥

तात श्रीरि(र)निधि स्वमा जलधिजा भ्राता सरशाद्रुम
सौजन्य सह कास्तभन शुचिना यस्य द्विजशापि ।
धिक्कमाणि स एव कम्बुरधुना पाखण्टकान्ताकर
विभ्रान्त प्रतिधामर प्रतिग्रह भिक्षण कुक्षिभरि ॥ २१ ॥

नदीनाम—

यद्यपि दिशि दिशि सरित परित परिपूरिताम्भस सन्ति।
तदपि पुरन्दरतरुणीमतिसुखदायिनी गङ्गा ॥ १५७ ॥

छाया प्रकुर्वन्ति नमन्ति पुष्पं फल नियच्छन्ति तट (था) द्रुमाये।
उन्मूल्य तानव नदी प्रयाति तरङ्गिणा क प्रतिपक्षमास्ति ॥ १५८ ॥

कतिपयदिवसस्थायी पूरा दूरान्नतापि भविता न।
तटिनि तटद्रुमपातनपातकमक चिरस्थायी ॥१५९ ॥

सरोवरस्य—

(अ)यमवसर सरस्त सलिलरूपकतुमार्थिनामनिशम्।
इदमपि सुलभ ह्यम्भा भवति पुरा जलधराभ्युदय ॥ १६० ॥

कमलस्य—

आमूलादाकन्यापरिमलादाविकाशाश्च (?)।
अयि कमल सत्यम अ(नम)लिभिमर्दैनतुडिला शरधा ॥१६१॥

नालस्य प्रसरा जलष्वपि कृता वास स्वकाश रुचि-
दण्डे कर्कशता मुखातिमृदुता मित्रे महान्प्रश्रय।
आमूल गुणसङ्ग्रहव्यसनता द्वषश्च दोषाकर
यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसतिर्युक्तव तत्र श्रिय ॥ १६२ ॥

रथ कूपान्योक्तय —

सगुणं सवितोपान्त(न्तो) विनीति प्रासदर्शन।
नीचोपि कूप सत्पात्रैर्जीवनाय समाश्रित ॥ १६३ ॥

कस्तूरिकाया —

अयि त्यक्तासि कस्तूरि पामर पङ्कशङ्कया ।
अलं खेदेन भूपाला किं न सन्ति महीतले ॥ १६४ ॥

नेपालभूपालविशालभाल मूर्च्छारि कस्तूरिकतामुपेति ।
अन्य(त्र) सा विपरीतभाव स्थान प्रधान खलु वारयनाया ॥ १६५ ॥

आरभ्य सारम्भकथासु मौन मालिन्यमात्र वचसोवकाश ।
दुर्लील * * पतिपुत्रहस्त कस्तूरि कस्त वद दविपाक ॥ १६६ ॥

जन्मस्थान न खलु विमल वर्णनीया न वर्णा
दूरात्पुसा वपुषि रचना पङ्कश(ङ्को) करोति ।
यद्यप्यत्र सकलभराभिद्रव्यवर्गा(गर्वा)पवर्गा(ग)
का जानीते परिमलगुण कापि कस्तूरिकाया ॥ १६७ ॥

अथ जलस्य—

शैत्य नाम गुणस्तवैव तदनु स्वाभाविकी स्वच्छता
किं ब्रूम शुचिता व्रजन्त्यशुचय सङ्गेन यस्यापर ।
किं वात परमास्तुथ स्तुतिपद सजीवन जीवता
त्व चर्नीचपथेन गच्छसि पय कस्त्वा निरोद्धु क्षम ॥ १६८ ॥

प्रकाणान्योक्तय —

युक्तासि भुवनभार मा वक्रा बिभृतु कन्धरा शेष ।
त्वय्येकस्मिन् तु खि(नि) मुखितानि भवन्ति भुवनानि ॥ १६९ ॥

दामोदरमुदराहितभुवन यो वहति लीलया गरुड ।
कस्य तनारुपरिष्टो खिन्नासा खेदमपनयतु १७० ॥

द्वात्रिंशद्दशनद्विषिमध्य भ्रमामि नित्यश ।
तदिद शिक्षिता केन जिह्व सञ्चारकौशलम् ॥ १७१ ॥

भ्रात काञ्चनलपगापितबहिस्ताम्राकृते भवता
मा भैषी कलश स्थिरा भव चिर देवालयस्योपरि ।
ताम्रत्व गतमेव काञ्चनमयी कीर्ति स्थिता तधुना
नान्तस्तत्त्वविचारणप्रणयिनो लोका बहिर्बुद्धय ॥ १७२ ॥

बंधा नगी शिथिलय पविलम्बिनी नौ-
रभ्युन्नता जलमुचा विषम समीर ।
आरुह्यवाणिजयिता ध्वनिन * * *
सत्कणधा(र कु)रु य सदृश कुलस्य ॥ १७३ ॥

मलोत्कण गजेन्द्रस्य भक्ति काक करोति य ।
कुलानुरूप तत्तस्य यो गजा गज एव स ॥ १७४ ॥

आकर्ण्य गर्जितरव घनगर्जतुल्य
सिंहस्य याति वनमन्यमि(वि)हा(भा) भयाना ।
तत्रैव पौरुषनिधि स्वकुलेन साध
दर्पोद्धरो वसति वीतभया वराह ॥ १७५ ॥

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभात
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्री ।
इत्थ विचिन्तयति कोशगत द्विरेफ
हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ १७६ ॥

अमी तिलास्तैलिक नूनमता स्नेहादवस्था भवतापनीता ।
तृषा भविष्यद्यदमीषु नन तदा न जाने किमु नाकरिष्य ॥ १७७ ॥

कूर्म—

नो चुम्बन न चटु यद्यपि भाषित वा
नाङ्के स्थितिन परिरम्भणमेवमेव ।
दृष्ट्वैव कूर्मरमणी रमणीयभावात्
स्तन्य विनैव परिपोषयति स्म बालान् ॥ १७८ ॥

कुम्भ —

कुद्दालेन विदारणं तदुपरि(तन ')दुःखं खरारोहणं
तत्पादपिष्टकुलालपादहननं चक्रभ्रमस्तादृशः ।
दाहाग्निमं दुःखं न हि तथा सवमहो याहि म (°)
ग्राम्यस्त्रीकरपृष्ठताडनमहो भ्रातश्च दुःखावहम् ॥ १७९ ॥

कार्पास —

सेहे वातजलप्रतापतपनप्राद्रासग्राहं यथा
पश्चात्स्थिवियोजिता च मदिता यन्त्रे चिरं भ्रामितः ।
कार्पासो गुणजालवाप्य सहसा जातः स्वयं कञ्चुकी
वक्षोज परिरब्धुमेष कृतवान् कि कि न कमाजनम् ॥ १८० ॥

हार —

अन्यापि भान्ति मणिनः कति ता जगत्या
हार त्वमत्र मणिनामुपरि स्थितासि ।
एणीदृशामुरसि नित्यसदास्थिताऽ(त) च ।
महत्तता च गुम्फिता च न खण्डिता च ॥ १८१ ॥

मानस —

जलाधानं हि मानस्य जाविन जाविताविधि ।
मीना जगच्च जानाति जलं जानाति वा न वा ॥ १८२ ॥

दासक —

नामरक्षस्य दासाय वस्त्रा यदि याचन ।
एतावतत्र किं द्राभा न साक्षादमृतास्पदम् ॥ १८३ ॥

दुन्दुभि —

चर्मणा भमवगुण्ठिताननो रज्जुबन्धनकदर्थितापि सन् ।
ताडितापि लभते निष्ठुरं भवन् डिण्डिमो नन्म लज्जन ॥ १८४ ॥

यूथी—

यूथि यथाचितविधिना विधेयमातिथ्यमतस्य ।
माधविकाप्राणपते प्राघुणिकस्ते घुणाभरन्यायात् ॥ १८५ ॥

निम्ब —

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्विचित्रं
जातो दैवादहह सहसा सन्निधाता विधाता ।
यस्मिन्वाना परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्या कवलनविधा(धा) कोविदः काकलोकः ॥ १८६ ॥

कनकम्—

अहो कनकमाहात्म्यं व्याख्यातुं केन शक्यते ।
नामसाम्यादहो चित्रं धत्तूरोऽपि मदप्रदः ॥ १८७ ॥

विषस्य—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् ॥१८८॥

शङ्ख —

रत्नाकरस्तव सुता(पिता) भवतानु(नु)षङ्गाद्
विश्वं पवित्रितमिदं सलिलेन यस्य ।
* * * कुटिलत्वमतः
किं कारणं वदसि शङ्ख दद(?) न विद्मः ॥१८९॥

पाञ्चजन्यकुलोद्भूतमिति शङ्खं महाजनाः ।
पूजयन्त्यस्थिसामान्यं स्थापयिष्याम्यतो हरेः ॥ १९० ॥

सर्पस्य —

द्विजिह्वान् दुर्वाणान्मुकुलिसुवर्णाद्दनमतीन्
[illegible]

अगत्प्राणाहारान् श्रुतिविरहिणा वक्रिमगतान्
(वहन्) कर्णोपान्तं शिव कथमिव त वद शिव ॥ १९१ ॥

अन्तन।पक।--

(का कान्ता) कालियारात पुनरथ किमन्ययम् ।
कि वन्द्य सर्वलोकाना फलपु च किमुत्तमम् ॥ १९२ ॥

वर्णो यस्य विराजत जलनिधि यासा बब ध क्षक्षा(णा)-
यो लङ्काशिरोच्छिन्नद्दसुमती ध्यापुयदीया शग ।
त वन्दे रघुनन्दन यदनुगा रम्भास्यनु(वा ")भत् बला-
ज्जम्बवज्जलबिन्दुवज्जलजवज्जम्बालवज्जालवत् ॥ १९३ ॥

किंवद्भाति हरिस्तदीयगलके मुक्तामया भासत ।
माला नेत्रयुग विभाति च कथ * * * * ॥ १९४ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

राजनीति

राजनीतिनिपुणस्य राज्ञः प्रथमं लक्षणमाह—

शास्त्राय गुणसम्पदः शास्त्रं विनयवृत्तये ।
विद्याविनीतो नृपतिः सतां भवति सम्मतः ॥ १ ॥

मेधावी मतिमानदीनवदनो दक्षः क्षमावान् ऋजु-
र्धर्मात्माऽव्यसनः पृथक् लघुकरः षाड्गुण्यविच्छक्तिमान् ।
उत्साही परराष्ट्रवित् कृतधृतिर्वृद्धिक्षयस्थानवित्
शूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृतं वृद्धोपसेवी च यः ॥ २ ॥

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।
चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ३ ॥

वाग्मी प्रगल्भ्य (ल्भ) प्र(स्मृ)तिमानुदग्रो बलवान् वशी ।
नेता दण्डस्य निपुणः कृतशिल्पः सुविग्रहः ॥ ४ ॥

पराभियोगप्रसहो दृष्टसर्वप्रतिक्रियः ।
परच्छिद्रानुपश्यी च सन्धिविग्रहतत्त्ववित् ॥ ५ ॥

गूढमन्त्रप्रचारश्च देशकालविभागवित् ।
आदाता सम्यगर्थानां विनियोक्ता च पार्थिवः ॥ ६ ॥

कामक्रोधभयद्रोहस्तम्भचापल्यवर्जितः ।
वृद्धोपदेशसम्पन्नः शक्तो मधुरदर्शनः ॥
निर्वृतः पितरीवाहतः यत्र लोकः स पार्थिवः ॥ ७ ॥

आत्मसम्पन्नगुणं सम्यक्प्रयुक्तं युक्तकारिणम् ।
पर्जन्यमिव राजानं प्राप्य लोकोऽभिवर्धते ॥ ८ ॥

साधु भूतलेऽस्य दुरापमकृतात्मभि ।
आत्मसंस्कारसम्पन्नो राजा भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

लोकाधारा श्रियो राज्ञा दुरापा दुष्परिग्रहा ।
तिष्ठन्त्याप इवाधारे चिरमात्मनि संस्कृत ॥ १० ॥

कुल सत्त्व वय शौर्य दाक्षिण्य क्षिप्रकारिता ।
अविसंवादिता सत्य वृद्धसेवा कृतज्ञता ॥ ११ ॥

दैवसम्पन्नताबुद्धिरक्षुद्रपरिवारता ।
शक्यसामन्तता चैव तथा च दृढभक्तिता ॥ १२ ॥

दीर्घदर्शित्वमुत्साह शुचिता स्थूललक्षिता ।
विनीतता धार्मिकता गुणा साध्याभिगामिन ॥ १३ ॥

प्रणीतैरुपेत स मुख्यकमभिगम्यते ।
तथा च कथात यथा स्वकुलाकाभिगम्यताम् ॥ १४ ॥

अथाथ विष्णुधर्मोत्तर मुज(नृप)लक्षणम् —

सर्वलक्षणलक्षण्यो विनीत प्रियदर्शन ।
अदीर्घमन्त्रा समा सा जितकामा जितेन्द्रिय ॥ १५ ॥

ब्रह्मण्यश्चाविसंवादी दृढभक्ति प्रियंवद ।
अलोलुप सत्यवाग्गम्भीर प्रियदर्शन ॥ १६ ॥

नातितृष्णो न निर्घृणश्चारम्भरसिज्ञम
व्यवहारे सम प्राप्त पुत्रेण रिपुणा सह ॥ १७ ॥

रथे गज च धनुषि व्यायाम च कृतश्रम ।
उपवासतप शीलो यज्ञयाजी गुरुप्रिय ॥ १८ ॥

मन्त्रिमात्रपराधीन समरश्रनिवर्तक ।
पूज्य पूजयिता नित्य दण्ड्य दण्डयिता तथा ॥ १९ ॥

षाड्गुण्यस्य प्रयोक्ता च शक्त्युपेतस्तथैव च ।
नाहवादी न दिद्रक्षा न यत्किंचनकारक ॥ २० ॥

कुले कर्मण्यमात्याना कनामात्यजनप्रिय ।
सगृहीतजनस्तद्वैध प्रसन्नवदन सदा ॥ २१ ॥

सदा भृत्यजनावेक्षी क्रोधी (च ?) समहामना ॥ २२ ॥

षाड्गुण्यस्य प्रयोक्तृत्व तानेव षड्गुणानाह—

सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभाव सश्रयश्च षाड्गुण्य परिकीर्तितम् ॥ २३ ॥

पणबन्ध स्मृत सधिरपकारस्तु विग्रह ।
जिगीषा शत्रुविषये यान यात्राभिधीयते ॥ २४ ॥

विग्रहेपि स्वके देशे स्थितिरासनमुच्यते ।
मारण रथ(न्ध्र)लाभस्तु द्वैधीभावस्तदुच्यते ।
उदासीन मध्यमे वा सश्रयात्मश्रय स्मृत ॥ २५ ॥

तेषा प्रयोगकालमाह--

समेन सधिरन्वेष्यो हीनेन च बलीयसा ।
हीनेन विग्रह कार्य स्वय राज्ञा बलीयसा ॥ २६ ॥

तत्रापि तस्य पार्ष्णिस्त बलीयास समाश्रयेत् ।
आसीन कर्मविच्छेदी शक्य कर्तुं रिपुर्यदा ॥ २७ ॥

अशुद्धपार्ष्णिर्बलवान् द्वैधीभाव समाश्रयेत् ।
बलिना विगृहीतस्तु यो सधेयन पार्थिव ॥ २८ ॥

सश्रयस्तेन कर्तव्यो गुणानामधमो गुण ।
बहुक्षयव्ययायास तथा यान प्रकीर्तितम् ॥ २९ ॥

बहुलाभकर वा स्यात्तदा यान समाश्रयेत् ।
सर्वशक्तिविहीनस्तु तदा कुर्यात्तु संश्रयम् ॥ ३० ॥

एवं च बोद्धा नृपतिर्गुणानां कालं च देशं च तथा विभागे ।
समाश्रयद्वार्गववत्प्रभुत्वं एतावदुक्तं नृपतेस्तु कार्यम् ॥ ३१ ॥

इति राजलक्षणम् । एवंविधलक्षणोपेत(क्त)श्चापरः राजा राज्यं कुर्यात् ।

तद्राज्यं कीदृशमाख्यात यात्—

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषदेशदुर्गबलानि च ।
स्वाम्यमात्यो जनपदा दुर्गं दण्डस्तथैव च ॥ ३२ ॥

कोशो मित्रं च धर्मज्ञ सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ।
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकीर्तितः ॥ ३३ ॥

तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां स तु रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥ ३४ ॥

राज्यस्य सहायाधीनता महायत्नत्वमाह—

अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राज्यावलोकिना ।
सहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ३५ ॥

यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेण(णा)सहायेन किमु राज्यं महादयम् ॥३६ ॥

तस्मात्सहायान्वरयेत् कुलीनान्नृपतिः स्वयम् ।
शूरा कु(न्कु)लीनजातीयान्बलयुक्तान् क्रियान्वितान् ॥ ३७ ॥

रूपसत्त्वगुणोपेतान्सज्जनान्क्षमयान्वितान् ।
क्लेशक्षमान्महोत्साहान्धर्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥ ३८ ॥

हितोपदेशकान्राज्ञः स्वामिभक्तान्यशार्थिनः ।
एवंविधान्सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥ ३९ ॥

याज्ञवल्क्योऽपि--

समन्त्रिण प्रकुर्वीत राजा मौलान्स्थिरान् शुचीन् ।
तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम् ॥ ४० ॥

निवर्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्द्रितान्सभ्यान्प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ४१ ॥

तेषां विनियोगमाह--

तेषां मध्ये नियुञ्जीत शूरान्दक्षान् कुलोद्भवान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥ ४२ ॥

धार्मिकान्धर्मकृत्येषु अर्थकार्येषु पण्डितान् ।
क्लीबान्स्त्रीषु नियुञ्जीत नीचान्नीचेषु कर्मसु ॥ ४३ ॥

अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ॥ ४४ ॥

राज्ञा राज्यामात्यक तत्र स्वामिलक्षणमुक्त्वाऽमात्यलक्षणमाह—

प्रे(प्र)ख(क्ष)क पाठकश्चैव गणक प्रतिबोधक ।
गूढमन्त्रश्च तत्त्वज्ञो कालज्ञो दृष्टवित्तथा ॥ ४५ ॥

पितृमातामहाभिज्ञः स्मृतिसिद्धान्तगोचरः ।
सन्धिविग्रहविद्वांश्च मन्त्री ह्येव प्रकीर्तितः ॥ ४६ ॥

मन्त्रिणश्च ब्राह्मणाद्य कार्याः इत्याह । अथ नामात्यलक्षणं विष्णुधर्मोत्तरे—

सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् ।
ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥ ४७ ॥

स्थूललक्ष्यो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः ।
बृहस्पत्युशनःप्रोक्तां नीतिं जानाति तत्त्वतः ॥ ४८ ॥

रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महाश्रित ।
लोकापवादाद्राजाथ भयं यस्य न जायते ॥ ४९ ॥

कलशक्षमस्तु धर्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
शूरमन्त्रश्च तत्त्वज्ञः प्राज्ञो भक्तजनप्रियः ॥ ५० ॥

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः ।
शूरश्च कृतविद्यश्च न च मानी विमत्सरः ॥ ५१ ॥

चारप्रचारकुशलः प्राणिभिः प्रणयात्मकः ।
षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञश्चोपायकुशलस्तथा ॥ ५२ ॥

वक्ता विधाता कार्याणां नव कार्यानिपातिता ॥
समश्च राजभृत्यानां तथैव च गणप्रियः ॥ ५३ ॥

कालज्ञः समयज्ञश्च कृतज्ञश्च जनप्रियः ॥
यथानुरू(प)महाणां पुरुषाणां नियोजिता ॥ ५४ ॥

राज्ञः परान् कार्याणि सर्वाय भूमद्वह ॥
कृत्वा निवेदिता राज्ञि क्रमेणा गुरुलाघवम् ॥ ५५ ॥

शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहस्य च तत्त्ववित् ॥
स राज्ञः सर्व कार्याणि कुर्याद् भृगुकुलावह ॥ ५६ ॥

विदितानि तथा कर्याण्य(ज्ञा)ज्ञातानि महाक्षित ॥
अज्ञानानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्याणि भारत ।
अचिरेणापि विद्वेष मन्त्री समागच्छ(ति) ॥ ५७ ॥

करोति यश्च कार्याणि विदितानि महीपते ।
भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भ्रभुजा ॥ ५८ ॥

एवंगुणो यस्तु भवेच्च मन्त्री
वाक्ये च तस्याभिरतिश्च राज्ञः ।
राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मी-
यस्य च(यशस्य?) शीमिभुवनत्रयेऽपि ॥ ५९ ॥

ज्ञान अमात्यलक्षणम्। अथतान्शामात्यनियोजने राज्ञः कार्यसाद्गुण्यथा कार्यहानिस्तमथ्याह कामन्दकः —

राज्ञा नियोजितमात्य राज्ञः सन्ति त्रयो गुणा ।
यशः स्वर्गनिवासश्च पुष्टश्च(पुष्कलश्च) धनागम ॥ ६० ॥

मूर्खं नियोजितमात्ये त्रयो दोषा महीपते ।
अयशः कर्महानिश्च नरके पतनं ध्रुवम् ॥ ६१ ॥

तस्मात्महीपति सम्यग विचार्य च पुनः पुनः ।
गुणवन्त नियुञ्जीत गुणहीनं न योजयेत् ॥ ६२ ॥

अमात्यव्यसनापन्नैर्ह्रियमाणा महीपाम ।
अशक्त उत्पतितु छिन्नपक्ष इवा(ण्ड)ज ॥ ६३ ॥

कामन्दकः —

व्यसनस्य प्रतीकारा राज्ञि राज्याभिषेचनम् ।
आयव्ययौ दण्डनीतिरमात्यप्रतिषेधनम् ॥
इत्यमात्यस्य कर्म हन्ति स व्यसनान्वित ॥ ६४ ॥

मा व्रणश्च ब्राह्मणान्य कार्यान्तरमाह —

सर्वथा तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥ ६५ ॥

अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थ समाहर्तृन् सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ६६ ॥

मौलान् शास्त्रविद शूरांल्लब्धलक्षान् कुलोद्भवान् ।
सचिवान् सप्त वा राजा कुर्वीत सुपरीक्षितान् ॥ ६७ ॥

कुलीनाः शुचयः शूरा श्रुतवन्तो न रागिणः ।
दण्डिन (दण्डनीत) प्रयाकार मन्त्रिणः स्युर्महीपते ॥ ६८ ॥

अक्षैः सारिरकुटिलैः सद्वृत्तैः सुपरीक्षितैः ।
मन्त्रिभिर्धार्यते राज्यं सुस्तम्भैरिव मन्दिरम् ॥ ६० ॥

अभ्युदयस्थापि बाह्ये या मन्त्रिणा पृथिवीपतिः ।
यथा स्वदोषनाशाय विदुरणाम्बिकासुत ॥ ७० ॥

म(म्म)न्त्रलक्षण—

स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चय ।
दृढता मन्त्रगुप्तिश्च मन्त्रिसम्पत्प्रकीर्तित(ता) ॥ ७१ ॥

अमात्या राजपुत्रस्य सम्भावना महत्त्वेन राजपुत्रस्य ... समात्रा यस्य पार
गणने वात प्रसङ्गेन प्रदर्श्यते—

प्रजासु प्रथम राजा कुर्वीत तत्सरक्षणम् ।
लालुभ्यमानास्तथषु हरयन्तमतन्द्रिता ॥ ७२ ॥

आ(चा)य(र्य)श्चायवत त्र नियमकश्च रक्षणम् ।
धर्मार्थकामशास्त्राणि धनुर्वेद च शिक्षयेत् ॥ ७३ ॥

रथे च कुञ्जरे चैन व्यायाम कारयेत्सदा ।
शिल्पानि शिक्ष(य)येन्नास्य मिथ्याप्रिय वदन ॥ ७४ ॥

न चास्य सङ्ग दातव्य कुद्धलुब्धावमानित ।
न शापि विनयदन यथा यौवनगामुख ॥ ७५ ॥

इन्द्रियनावकृष्यत मतो मार्गात्सदुर्गमात् ।
गुणाधानमशक्य तु यस्य कर्तु स्वभावत ॥ ७६ ॥

बन्धन तस्य कर्तव्य गुप्त देश सलान्वितम् ।
अविनीतकुमार हि कुलमाशु विनश्यति ॥ ७७ ॥

अधिकारेषु सर्वेषु विनीत विनियोजयेत् ।
आदौ स्वल्प तत पश्चात्क्रमशोपि बृहत्स्वपि ॥ ७८ ॥

कृमि स्वाप

राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशा ।
आत्म स्वामिन ... पितर ... ॥ ७९ ॥

राजपत्रमरा ह्यूतं प्राध्यमानमितस्ततः ।
दुःखेन रक्ष्य राज्यं हि ध्याघ्राघ्रातमिवाविष (मिषम्) ॥ ८० ॥

रक्ष्यमाणा यदि छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवन्ति न ।
सिंहशावा इव घ्नन्ति न हि राज्यमसंशयम् ॥ ८१॥

पितर स्वमसंशनाम याप पाट ।

इति राजपत्राशेषः । प्रसङ्गाद्राजपत्रस्य कृत्यम्—

पितुसर्वापरस्तिष्ठेत्कार्यवान्भानसं सदा ।
तत्कर्म कर्यान्नियतं येन तुष्टो भवत्पिता ॥ ८२ ॥

नल कृ्यायन पिता मनागपि विषीदति ।
यस्मिन्पितुर्भवत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन्प्रियं चरत् ॥ ८३ ॥

यस्मिन्द्वेष पिता कुर्यात्तस्यापि द्वेष्य एव स ।
असमतं विरुद्धं च स्वयं नैव समाचरत् ॥ ८४ ॥

प्राप्यापि यवराज्यं च प्राप्तयाद्विकृति न च ।
स सपत्निमर्हाश्चैव मातरं पितरं तथा ॥ ८५ ॥

भ्रातरं भगिनी चापि अन्यांश्च राजवल्लभान् ।
महाजनास्तथा राज्ञ नावमन्येत पीडयत् ॥ ८६ ॥

प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्तेत पितुराज्ञया ।
पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतम् ॥ ८७ ॥

सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं सम्प्रदर्शयत् ।
भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः ॥ ८८ ॥

पितुराज्ञोल्लङ्घनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ।
तस्माद्भ्रष्टा भवन्तीह दासवद्राजपुत्रका ॥ ८९ ॥

एव शुह्लाविरोधेन राजपुत्रा वमन्गृह ।
त्यागी च मत्त्वमपन्न मन्त्री कुयाद्दश स्वक ॥ ९० ॥

शन शन प्रयत्नेन शक्रुपक्षमृगाङ्कवन ।
एव वृत्ता राजपत्रा राज्य प्राप्याप्यकण्टकम् ।
महायवान्महामात्यश्चिर भुडक्त वमुधराम् ॥ ९१ ॥

सहाय पवाका सा । इति राजपत्रस्य नन्दणम—

विनयापग्रहाभ(भू)य कर्त्रीत नृपति भतान ।
विनीतमौरम पुत्र यावराज्यभिषेचयत् ॥ ९२ ॥

इति रनन विनानम्यर गया रत म मद्र पत्नगधनेन प्र य —

राजपुत्र म दुर्वत्त परित्याग हि नार्हति ।
क्लिश्यमान म पितर परानाश्रित्य हन्ति हि ॥ ९३ ॥

व्यसने मज्जमान हि कुशयद्यमना य ॥ ९४ ॥

इति मनसङ्गमनमात्यान ग्रण । सुहृद —

नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवा मता ।
य एनमुत्पथगत वारयन्त्यनिवारिता ॥ ९५ ॥

सज्जमानमकायषु महदा धारयन्ति य ।
सत्य त नैव सुहृदा गुरवा गुरवा हि त ॥ ९६ ॥

कोशनिरूपणम-

वधमानाल्पनिम्नाव(व)स्यात शक्तिर्भवन ।
इभितद्रव्यसपूर्णा हय आमरधिष्ठित ॥ ९७ ॥

मुक्ताकनकरत्नाढ्य पितृपनामहाचित ।
यत्र राजा तत्र काश काशाधीना हि राजता ॥ ९८ ॥

अ गादय परश्रीबलाका लोकस्य निश्चित ।
पुमानथेन रहिता जीवन्नपि न जीवति ॥ ९९ ॥

यस्याथास्तस्य महदा यस्याथास्तस्य पौरुषम् ।
यस्याथास्तस्य सर्वेपि सहाया सभवन्ति हि ॥ १०० ॥

आपदथ च सरक्ष्य कोश कोशवता सदा ।
पुत्रादपि हि सरक्ष्या भार्याया सुहृदस्तथा ॥ १०१ ॥

नान्याय्य च व्यय कुर्यात्प्रत्यवेक्षत ता(चा)न्वहम् ।
कृषिवाणिज्ययोर्दुर्गमन कुञ्जरबन्ध(बन्ध?)नम् ॥ १०२ ॥

खन्यखरखनादान(खन्याकरखनादान) स्वस्थाचिनापि वधयत् ।
कोशमूलापि राजेति प्रवाद सार्वलौकिक ॥ १ ३ ॥

एतत्सव जहातीह कोशे व्यसनवान्नृप ।
क्षीण बण(ल) वधयति स्वनो ग्रह्णाति च प्रजा ॥ १०४ ॥

कोशवान्पृथिवीपाल परैरप्युपजीव्यते ।

कोशा ध्यक्ष यथ । कोश नस्य इत्यत रक्षण चा यक्षाध्यक्षस्यमिति कोशाध्यक्ष लक्षणमाह—

लोहवस्त्राजिनादीना रत्नानामभिधानवित् ॥ १०५ ॥

विज्ञाता फल्गुसाराणा अनाहाय शुचिस्मित ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्ष प्रकीर्तित ॥ १०६ ॥

इति कोशनिरूपणम । अथ दण्ड —

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वय नृप ।
सजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलम् ॥ १०७ ॥

पौराञ्जानपदा सर्वान्संश्रितोपाश्रितास्तथा ।
यथाशक्त्यानुकम्पेत सर्वानप्यधनानपि ॥ १०८ ॥

धर्माधर्मौ विजानीहि मत्वा शास्त्रमनुस्मरन् ।
प्रजा रक्षेन्नृप साधु हन्याच्च परिपन्थिन १०९ ॥

राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन्ये पापा राजवल्लभा ।
एकैकश सहतास्ता वृथा वा परिचक्षत ।
तथ्यानुपाशुदण्डेन हन्याद्राजाविलम्बितम् ॥ ११० ॥

इति राष्ट्रम् । दुर्गस्वरूपनिरूपणम् । तत्र मनुः (?) दुर्ग(ग)माहात्म्यमाह --

एक शत योधयति प्राकारस्थो धनुर्धर ।
शत दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं समाश्रयेत ॥ १११ ॥

मर्यादाविहीन च पालतस्करसयुतम् ।
एवविध यथालाभ राजा विषयमाविशेत ॥ ११२ ॥

तत्र दुर्ग नृप कुर्यात षट्(ण्णा ?)मेकतम बुध ॥ ११३ ॥

षड्दुर्गानाह---

धन्विदुर्ग महीदुर्ग नरदुर्ग तथैव च ।
वार्क्ष चैवाम्बुदुर्ग च गिरिदुर्ग तथैव च ॥ ११४ ॥

तेषा मध्ये गिरिदुर्ग विशेषमाह—

सर्वेषामेव दुर्गाणा गिरिदुर्ग प्रशस्यते ।
दुर्ग च परिखोपेत वप्राट्टालकसयुतम् ॥ ११५ ॥

शतघ्नीयन्त्रमुख्य(श्च) शतशस्तु समाकुलम् ।
गोपुर सकपाट च तत्र स्यात्सुमनोहरम् ।
सपताको गजारूढो येन राजा विशालमव(शेत्स्वयम ?) ॥ ११६ ॥

तस्य मध्ये तु पर्याप्त कारयेद्गृहमात्मन ।
गुप्त सर्वर्तुक शुभ्र जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ११७ ॥

तदुक्त मात्स्य—

इत्येवमेतै मकलैरुपेतैद्र्यैः पराध्यैं परिरक्षित स्यात् ।
राजा वमेत्तत्र गृहे सुशुभ्र गुणान्वित लक्षणसम्प्रयुक्त ॥ ११८ ॥

तत्र दुर्ग इत्यथ । अथ दुर्गस्य स्थलविभागमाह—

चतस्रश्च तथा तत्र कार्यास्त्वायतवीथय ।
एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववश्म भवेद्दृढम् ॥ ११९

वीथ्यग्रे च द्वितीये तु राजवश्म विधीयते ।
धर्माधिकरण कार्य वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥ १२० ॥

चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुर तु विधीयते ।
आयत चतुरस्र वा वृत्त वा कारयेत्परम् ॥ १२१ ॥

अन्तहीन त्रिकोण च यवमध्य तथव च ।
अर्धचन्द्रप्रकार च वज्राकार च कारयेत् ॥ १२२ ॥

अर्धचन्द्र प्रशसन्ति नदीतीरेषु तद्वसत् ।
अन्यत्र तु न कुर्वीत प्रयत्नेन विजानता ॥ १२३ ॥

राज्ञा कोशगृह कार्य दक्षिणे राजवश्मत ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थान विधीयते ॥१२४ ॥

गजाना प्राङ्मुखी शाला कर्तव्या वाप्युदङ्मुखी ॥ १२५ ॥

आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ।
महानस च धर्मज्ञकर्मशाला तथापरा ॥ १२६ ॥

गृह पुरोधस कार्य वामतो राजवेश्मन ।
मन्त्रिदैववविदा चैव चिकित्साकर्तुरेव च ॥ १२७ ॥

तत्रैव च महाभाग गृहाणि च विधारयेत् ।
मद्या स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च ॥ १२८ ॥

उत्तराभिमुखा श्रेणी तुरगाणां विधीयते ।
दक्षिणाभिमुखा चाथ परिशिष्टास्तु गर्हिता ॥ १२९ ॥

दुर्गशालाया विशेषमाह—

तुरङ्गास्ते तथा धार्या प्रदीपैः सर्वरात्रिकैः ।
कुक्कुटान्वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ॥ १३० ॥

गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः ।
अस्तंगते न कर्तव्या देवेन्द्र दिवाकरे ॥ १३१ ॥

दुर्गे तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथीन् ।
दद्याद्देवमथस्थानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥ १३२ ॥

योधानां शिल्पिनां चैव सर्वेषामविशेषतः ।
दद्याद्दैवमथान्यं मन्त्रकालविदां(दः) शुभान् ॥ १३३ ॥

गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च ।
आहरेत बलं राजा दुर्गे परबलं रुजे ॥ १३४ ॥

कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।
बहूनां च न वै दुर्गे विना कार्यं ततो भवेत् ॥ १३५ ॥

स्थलविभागमुक्त्वा दुर्गसंपत्तिमाह—

दुर्गे तु यन्त्राः कर्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रघातिनो राजंस्तस्य रक्षा विधीयते ॥ १३६ ॥

दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।
संग्रहश्चात्र सर्वेषामायुधानां च शस्यते ॥ १३७ ॥

धनुषा क्षेपणीया(या)नामायुधाना च शस्यते।
शराणामथ खड्गाना कवचाना तथव च ॥ १३८ ॥

कणपाना त्रिशूलाना पट्टिशाना तथव च।
प्रासाना चव शस्त्राणा शक्तीना च तथव च ॥ १३९ ॥

परश्वधाना चक्राणा चमणा वमभि सह।
कुठाररुजु(रज्जु ?) वत्राणा पट्टिकाना तथव च ॥ १४०।

हेतुकाना च रथाना मङ्गलाना च मशय ।
सर्वेषा शिल्पिभाण्डाना सचयस्तत्र चेष्यते ॥ १४१ ॥

वादित्राणा च सवषामाषधीना तथव च।
यवमाना प्रभूताना इन्धनाना तथव च ॥ १४२ ॥

गडस्य सवतलाना गारसाना तथैव च ।
वसानामथ मज्जानां स्नायूनामस्थिभि सह ॥ १४३ ॥

गाचमपञ्हाना च धान्याना सवतस्तथा ।
तथैवाभ्रपठाना (?) च यवसाधूमयारपि ॥ १४४ ॥

सणसाजरस भूज जतुलाक्षा च टङ्कणम्।
राजा सचिनुयाद्दग यच्चान्यदपि किंचन ॥ १४५ ॥

रत्नाना सर्वलाहाना वस्त्राणा चाप्यशषत ।
कात्रवमद्गमाषाणा चणकाना तिलै सह ॥ १४६ ॥

तथा च सवसस्याना पासगामययोरपि।
कुम्भाश्चाशीर्वि(ष)युक्ता व्यालसिंहाद्यस्तथा ॥ १४७ ॥

भृङ्गाश्च पक्षिणश्चव रक्ष्यास्त च परस्परम्।
स्थानानि च विरुद्धाना सुगुप्तानि पृथक पृथक ॥ १४८ ॥

कर्तव्यानि महाभाग यत्नन पृथिवीभुजा।
उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजा द्रव्याण्यनकश ॥ १४९ ॥

सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया ।
उक्तानि चाप्यनुक्तानि ॥ १५० ॥

विषाणां वारकं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
विचित्रा श्वापदा कार्या विषस्य शमनास्तथा ॥ १५१ ॥

रक्षोभूतपिशाचानां परघ्ना पुष्टिवर्धना ।
कलाविदग्धपुरुषा दुर्गे धार्याः प्रयत्नतः ॥ १५२ ॥

भीतान्क्रुद्धान्प्रमत्तांश्च तथैव च विमानितान् ।
कुभृत्यान्पापशीलांश्च न राजा वासयेत्पुरे ॥ १५३ ॥

आयधानि च सर्वाणि यन्त्र नाना मत्स्यरगणाकान जयाल—

यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं समग्रधान्यौषधिसत्प्रयुक्तम् ।
वणिग्जनैश्चावृतमावसेत दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥ १५४ ॥

इति दुर्गलक्षणम् । दुर्गसङ्ग्रहोपयोगी ... नाह—

अनाहार्यश्च शूरश्च वाग्मी प्राज्ञः कुलोद्गतः ।
वृत्या यश्च स्मृतो राज्ञ उद्युक्तः सर्वकर्मसु ॥ १५५ ॥

गजानां प्राद्भूता शाल्युक्त नदथ गजभदान आसामाह—

यतो गजैर्विना राज्ञो राजशोभा न जायते ।
जयप्रतापभिन्यस्य रक्षा तस्मादिहोच्यते ॥ १५६ ॥

पुरा स्वर्गे सुखेनासन् कामगाः खचरा गजाः ।
मुनिशापाद्गता भूमौ नता जाता वनेचराः ॥ १५७ ॥

गजभेदानाह—

भद्रो मन्द्रो मृगो मिश्रश्चतुर्धा जायते गजः ।
त्रयोऽभवन्युगत्रये भूवन्मिश्राः कलियुगे गजाः ॥ १५८ ॥

यत स्य तना धमा यता धमस्तना धनम् ।
यतो रूप तत शील यतो नागस्ततो जय ॥ १५९ ॥

यद्वद्वन(वनम)सिंह च यद्वद्राष्टमपार्थिवम् ।
यद्वच्छायमशस्त्र च तद्वत्सैन्यमकुञ्जरम् ॥ १६ ॥

प्राकारगोपुराट्टालकपाटोद्घाटनादिषु ।
भञ्जने मर्दन चव नागा वज्रोपमा स्मृता ॥ १६१ ॥

शरजालाञ्चितमस्त्र कोऽय शक्त पर गजात् ।
हन्तु प्राकारमुन्मथ्य रथाश्वनरकुञ्जरान् ॥ १६२ ॥

एकशक्तिप्रहारण म्रियतेऽश्वा नरोपि च ।
महेन्महाप्रहाराणा शत युद्धषु वारण ॥ १६३ ॥

चीत्कारनाशय न स्वपतिभटमनो मादयन्तो मदाढ्या
मग्नामसीम्नि खिलबहलना बाढमाढाकमाना ।
शुण्डादण्डप्रहारै परमपि च बल कम्पयन्त परेषा
यथा मव गजेन्द्रा भुवि विजयवि ग ते मता भमिपाला ॥ १६४ ॥

चलन्ति यथा न शत गजेन्द्रा पर प्रयाण चलशलतुल्या ।
वाञ्छन्ति चैव विजय कथ ते राजाति शब्द च कथ भजन्ते ॥१६५॥

तावद्गर्ज न वीयात्परनिधनविधौ युद्धमध्यापि वीरा-
स्तावद्धावन्ति वग परमपि दधत समुखीनास्तुरङ्गा ।
शरारूढ सुसज्जा मदमदितमान(मना ?) मानमान विधुन्वन्
यावन्नायाति कोपात्कृतविविधरवाऽपि एकापि नाग ॥ १६६ ॥

मातङ्गैरपि यैर्महेन्द्रभवन पर्याधिक जन्यते
य श्यामरपि सर्वलोकमहिता कीर्ति समातन्यत ।
यैमत्तरपि सङ्गरे रिपुमद शोष समानीयत
तर्मी भाग्यवत प्रयान्ति पुरत स्तम्बरमा भपते ॥ १६७ ॥

इति प्रशंसा । भद्रलक्षणानि—

प्रतिमानेषु विपुलश्चारुवक्त्रायताननः ।
मुखे सुरभिनिश्वासस्ताम्रजिह्वोष्ठतालुकः ॥ १६८ ॥

तथास्य तुल्यसंस्थाना दन्ता शुभ्रा विशेषतः ।
मधुपिङ्गलनेत्रश्च महाकाया महाबलः ॥ १६९ ॥

परस्तादुच्छ्रितश्चापि पश्चान्नवनतापि च ।
धनुर्विनताविंशश्च(?)समपादतलः शुभः ॥ १७ ॥

विंश या च नखैर्युक्ता अष्टादशभिरेव वा ।
विशुद्धावाग्निसिंहभ्या न बिभेत्यशक्ते(कृशा)त्पि ॥ १७१ ॥

अन्वर्थवेदी श(र)श्च क्षमावाञ्च कर्कशः ।
कल्याणमेधास्तेजस्वी भद्रः स परिकीर्तितः ॥ १७२ ॥

अथ मन्द्--

महाग्रीवा महावक्त्रा महामाथा महोदरः ।
पि(पी)नास्त्वश गात्रत्वक्सुविभक्ता महासुरः ॥ १७३ ॥

बहलबहुभिर्दीर्घैर्युक्तः स्निग्धतनूरुहैः ।
स्थिरैः स्थिराक्रान्तितलैः पादैश्च पृथुभिः समः ॥ १७४ ॥

स्थिरस्निग्धः विशाल च पीने चापि प्रकीर्तितः ।
विषाणे तस्य विबुद्धिरोष्ठा दन्तिश्च रामशः ॥ १७५ ॥

कूर्मसंस्थानगमनो मन्दा मम्यगतिक्रमः ।
समीक्ष्य लोचने नित्य निद्रान्ध इव गच्छति ॥ १७६ ॥

मृग —

तनुत्वक्कणपादो य स्तब्धास्यस्तनुमेहनः ।
तनुग्रश्नोदरश्चैव तनूपक्ततनूरुहः ॥ १७७ ॥

दीर्घजिह्वविषाणश्च दीर्घगात्रस्तथा च स ।
प्रम्वस्तरामकणश्च पुरस्ताच्चापि सवृत ॥ १७८ ॥

निपाते गोचरस्थाने धाया शय चा(?)निवृत ।
ह्रस्वश्रवणलाङ्गूलो दीर्घ विक्रमते क्रमै ॥ १७९ ॥

पुन पुनश्च विनदन् दुगतिश्चापि धावति ॥ १८० ॥

अथ मिश्रलक्षणम्—

बह्वाशी बह्वलीकश्च दण्डपातषु चाक्षम ।
गच्छत्प्रकृष्टवेगश्च भार प्राप्यावसीदति ॥ १८१ ॥

कृच्छ्राच्चाप्यायत नाम क्षिप्र च परिहीयते ।
बह्वम्ललवणैश्चापि रुक्षैश्चातुरता व्रजेत् ॥ १८२ ॥

नित्य च मा स्वयंदन न चनमभितापयेत् ।
सर्वेषा लक्षण कश्चियक्तो मिश्रो भवेन्नज ॥ १८३ ॥

शरतोमरवज्रैश्च गजस्कन्धहता नरा ।
क्षणात्स्वग प्रयन्त्यव तस्मात्स्वर्गोपमा गजा ॥ १८४ ॥

इत्यव पर्वोक्तनसपत्तिसहित दुग गजा मस्त वसंत । इति माङ्गदुर्गनिरूपणम् । अथ
चाल(ल)निरूपणम् । तच्च(ब)ल षाड्विधम्—

षड्विध तु बल व्यूह्य द्विषतोभिमुख व्रजेत् ॥ १८५ ॥

ज्ञान षाड्व बलम । तद्यथा—

मौल भृत श्रेणि सुहृद द्विषदाटविक बलम् ।
पूर्वं पूर्व गरीयस्तु बलाना विषम स्मृतम् ॥ १८६ ॥

अस्याथ । मौल परम्परागतम् । भत वार्त्ताद्विभक्तस्य च । श्रेणि गमनमार्गे स्थाने निवेशि(त ?) । सहृन्मित्रबलम् । द्विषदधीन ज्ञान यत्तद् द्विषत । आत्विक आण्यसन्धि । उक्तस्य च नरथ चतुरङ्गत्(ना)माह—

हस्त्यश्वरथपादात सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम ॥ १८७॥

इति बलम् । बलस्य सेनाप यधानत्वात् सेनापतिलक्षणमाह—

कुलीन' शीलसपन्नो धनुर्वेदविशारद' ।
हस्तिशिक्षादिकुशलो नित्य हि श्लक्ष्णभाषित' ॥ १८८ ॥

निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सके ।
कृतज्ञ' कर्मणा शरस्तथा क्लेशसहा ऋ(हस्त्र)जु ॥ १८९ ॥

व्यूहतत्त्वविधानज्ञ फल्गुसारविशेषन ।
राज्ञा सेनापति' कार्यो ब्राह्मण क्षत्रियोथवा ॥ १९० ॥

एव ये कुशल शूर हिते स्थितमकल्मषम् ।
सेनापतिं प्रकुर्वन्ति ते जयन्ति रणे रिपून् ॥ १९१ ॥

बृहस्पतिसम बुध्या क्षमया पृथिवीसमम् ।
समुद्रमिवगाम्भीर्य हिमव'तमिवाचलम् ॥ १९२ ॥

प्रजापतिमिवौदार्य तेजसा भास्करोपमम् ।
महेन्द्रमिव शत्रूणा ध्वसन शरवृष्टिभि ॥ १९३ ॥

इति सेनापतिलक्षणम ।

हस्तिशिक्षाविधानज्ञा वनजाति(वि)शारद ।
क्षेत्रा(क्लेश)क्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्ष प्रशस्यत ॥ १९४ ॥

एतैरेव गुणैर्युक्त स्थविरस्य(श्च) विशिष्यते ।
गजारोही नरेन्द्रस्य सर्वकर्मसु शस्यते ॥ १९५ ॥

अश्वाध्यक्ष --

हयशिक्षाविधानज्ञोऽश्वचिकित्सितपारग (गः) ।
अश्वाध्यक्षो महीभर्तुः श्वा(स्वा)सनस्य(श्व)विशिष्यत ॥ १०६ ॥

अथ राजभूषण समाङ्गनिरूपणम् । अथ राजहस्त्यनिरूपणम्—

विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने विद्वत्सुहृन्मण्डलमिश्रितानाम् ।
बलार्थदेशेषु नियोजितानां समाश्रितानां च कृताकृतानि ॥ १९७ ॥

स वेणुवीणापटहस्वनानां गीतेन पूर्व यपनीतनिद्रः ।
शय्यां त्यजेत्पूर्वनिशावसाने शृण्वन्गिरो मङ्गलपाठकानाम् ॥ १९८ ॥

तदुत्तम्मात्रिकोत्तगे या शौचन्ते राधनानि कुर्यात् । तदुक्त मनना--

प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्दन्तस्य धावनम् ॥ १९९ ॥

शौचा गर इयनन प्रात।प्रक्षादपय(र)नमप(प) क्षयम । तत यादशात्शनपूर्वक श्मश्रु-मस्कार । अनन्तर दैवज्ञमुखात्पञ्चाङ्गश्रवणम् ।

श्रुत्वा तिथीभग्रहवासर च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौख्यम् ।
आरोग्यमायुर्विजयं जयं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विदध्यात् ॥ २०० ॥

ततश्च—

प्रणम्य देवांश्च गुरूंश्च सर्वान्दत्त्वा च गा वत्सयुता द्विजाय ।
दृष्ट्वा मख सार्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेव ॥ २०१ ॥

तत प(पर)गश्मदादिग्रहणाय चारा प्रेषयत् । तदाह कामन्दक—

प्रेषयच्च ततश्चारान् देशेष्वन्येषु सादरम् ॥ २०२ ॥

तथा लक्षणमाह मात्स्य (त्स्य)—

अनाहार्या क्लेशसहान् नियुञ्जीत सदा नवान् ।
जनस्याविदितान्सौम्यास्तथाज्ञातान्परस्परम् ॥ २०३ ॥

कथिता मतम राजन् राजानश्चारचक्षुष ।
स्वके देशे पर दृश ज्ञानशीलाविचक्षणान् ॥ २०४ ॥

वणिजो मन्त्रकुशलान् माव मरचिकित्सकान् ।
तथा भव्राजिताकारा(श्चारान्राजा नियोजयत्) ॥ २०५ ॥

न च(चा)स्य रा(राजा)श्रद्दध्याच्चारस्य प्रियभाषित (तम्) ।
द्वयो सवन्धमाज्ञाय श्रद्दध्यान्नृपतिस्तत ॥ २०६ ॥

परस्परस्याविदितो यदि स्याता चरावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढाश्चारान्नियोजयेत् ॥ २०७ ॥

तपस्विलिङ्गिनो धूर्ता पण्यशिल्पोपजीविन ।
चाराश्चरेयु परित पिबन्तो जगतो जन (नान्) ॥ २ ८ ॥

निगच्छेयुर्विशेयुश्च सर्वत्रातविदो ह्यत ।
चारा सकाशा नृपतेश्चक्षुर्दूरचर हि तद् ॥ २०९ ॥

सूक्ष्मसूत्रप्रचारेण गणयेद्विविधचेष्टितम् ।
स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपति ॥ २१० ॥

कामन्दकोप--

अनेनासपत्नामुद्रा(तन्मात्रा)त्पतत्यन्ध(न्ध) समपि हि ।
सर्वसपत्नमनुप्य सर्वावस्थाविचेष्टितम् ।
चरेण विद्विषा क्रियादुद्दशप्राथनादि वा ॥ २११ ॥

इति । तान्नयाग च नपामाप स्वरूपज्ञान भवात---
विश्रम्भेणापि च प्रभुणा यदाज्ञापयति प्रभु ।
तस्य कर्ता स एव स्याद्गुणीभूतस्तु शकर ॥ २१२ ॥

कर्तव्य भृत्यवर्गाय स्वामी चेन्न समादिशेत् ।
अस्तिनास्तीति कस्तर्हि तस्य ज्ञास्यति पौरुषम् ॥ २१३ ॥

ततश्च—

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दित ।
दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद् गां काञ्चन महीम् ॥ २१४ ॥

सभां प्रविशादिति । पुरोहितादीनां लक्षणान्याह—

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायण ।
आशीर्वादपरो नित्य एष राजपुरोहित ॥ २१५ ॥

अ(ध) धर्माधिकारी—

सम शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारद ।
विप्रमुख्य कुलीनश्च धर्माधिकरणी(णे) भवेत् ॥ २१६ ॥

अथ ज्योतिर्वित्—

यत्प्रोक्त त्रिपुरान्तकेन बहुधा शास्त्र स्वराणां द्विज-
स्तत्राभ्यासरतो जितेन्द्रियचय शास्त्राभिभाषी च य ।
स्पृष्ट कर्म दिवौकसा सुगु(गी)णिनाञ्जानाति नि सशयम्
तस्यादेशविधायिनि क्षितिपतौ स्थैर्य जयश्रीर्भवेत् ॥ २१७ ॥

व्यक्ताङ्क फलकालक्षित् सुकृतवान्पूर्वापरस्माकर (रक)
पाटीकुट्टकबीजशास्त्रचतुर सिद्धान्तविद्याआलि ।
वर्णावर्णसवर्णनैकगु(ग)णने भूयो महानुद्यमी
सम्प्राज्जातकनिद्ध एव गणक श्लाघ्यो विदा नापर ॥ २१८ ॥

भिषक्—

पारम्पर्यागतो य स्यादष्टाङ्गेषु चिकित्सिते ।
अनाहार्य स वैद्य स्यात् धर्मात्मा च कुलोद्गत ॥ २१९ ॥

भाणाचार्य स विज्ञेयो वच(स्तस्य च भु)भुजा ।
राजन्याज्ञा सदा कार्य यथा कार्य पृथग्जनै ॥ २२० ॥

सभाप्रवेशः —

स्मितप्रसन्नं प्रथमाभिभाषितैः प्रसादवृष्ट्या(दृष्ट्या) करसंग्रहैश्च ।
यथानुकूलं हृदयान्यपि द्विषां प्रसादयन् धर्मसभां प्रवेशयेत् ॥ २२१ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ २२२ ॥

खड्गधारिणो निकटस्थान् वासलक्षणमाह —

सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तः कुलोद्भवः ।
शूरश्चैव सहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥ २२३ ॥

अथ रक्षिणः —

प्राज्ञावो व्यायता शूरा दृढभक्ता निराकुला ।
राज्ञा तु रक्षिणः कार्याः सदा क्लेशसहा हिता ॥ २२४ ॥

ताम्बूलधारी —

अत्राह्मणोऽनृशंसस्य(श्च) दृढभक्तिश्च पार्थिव ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥ २२५ ॥

अत्रैव प्रसङ्गे सकलभूधारणः सर्वलक्षणमन्यत —

ताडितापि दुरुक्तापि दण्डितापि महीभुजा ।
न चिन्तयति यः पापं स भृत्यार्हो महीभुजाम् ॥ २२६ ॥

भर्तुरधासनं स्थर्यसहुना यत्र तिष्ठति (निक्षिपन्) ।
(ब्रूयाश्च किंचिन्न्यायं च तिष्ठच्चास्य विलोकयन्) ॥ २२७ ॥

कान्तेयद्दामिति ब्रूया सम्यगाज्ञापयति वा ।
आज्ञा चावितथा कुर्याद्यथाशक्त्यविलम्बितम् ॥ २२८ ॥

सभा वृत्तमाह—

उद्गारं प्रहसनं कासं ष्ठीवनं कुत्सनं तथा ।
जृम्भणं गात्रभङ्गं च परी(व)स्फोटं च वर्जयेत् ॥ २२९ ॥

प्रविश्य मातुरागम्य चित्तज्ञः स्याच्च सम्मतः ।
मर्मथयश्च मन्यश्च माधु भाषत भाविते ॥ २३ ॥

नक्तियागेन वा ब्रूयादथ सुपरिनिश्चितम् ।
सुखप्रसङ्गगोष्ठीषु विवाद वादिना सत ॥ २३१ ॥

विजानन्नपि न ब्रूयात् भर्तुः क्षिप्रोत्तरं वचः ।
प्रणीणापि च सभायां वर्जयेदभिमानिताम् ॥ २३२ ॥

यद्गुह्यञ्चैव विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्तयेत् ।
कर्मणा तस्य वैशिष्ट्यं कथयद्विनयान्वितः ॥ २३३ ॥

आपद्युन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च ।
अपृष्टोपि हिता(ना)न्वेषी ब्रूयात्कल्याणभाषितम् ॥ २३४ ॥

ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सर्वा विपश्चितः ।
य(ते)षामेव विकाशिन्यो भाग्या नृपतिसम्पदः ॥ २३५ ॥

अनुकूलं प्रियं तस्य वक्तव्यं जनसंसदि ।
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् ॥ २३६ ॥

अन्तःपुरधनाध्यक्षैर्वैरिदूतैः पराकृतैः ।
संसर्गं न व्रजेत्प्राज्ञो विना पार्थिवशासनात् ॥ २३७ ॥

दुष्कृतं हि नरेन्द्रस्य न च संकीर्तयेत्क्वचित् ।
वस्त्रमस्त्रमलङ्कारं राज्ञा द(त्त)त्तं च धारयेत् ॥ २३८ ॥

शाठ्यं लौल्यं च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रता तथा ।
चापल्यं च परित्याज्यं नित्यं राज्ञोनुजीविभिः ॥ २३९ ॥

इति सचिवसंख्यादिकथनम् । अथ सभासदः —

धर्मशास्त्रार्थकुशलाः कुलीना मतयवादिनः ।
समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः ॥ २४० ॥

तस्मात्सभ्यः सभां गत्वा रागद्वेषविवर्जितः ।
वचस्तथाविधं ब्रूयादन्यथा नरकं व्रजेत् ॥ २४१ ॥

नीतिशास्त्रेषु मया यथाशक्ति क्रमाभिनिवेश कार्य —

मेधावी वाक्पटुर्धीमाल्लघुहस्तो जितेन्द्रियः ।
शब्दशास्त्रपरिज्ञाता एष लेखक उच्यते ॥ २४२ ॥

मन्त्रयन्त्रमं प्रभाग यक तत्व ह —

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
अरण्ये नि(नि:)शलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ २४३ ॥

मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥ २४४ ॥

कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ।
दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥ २४५ ॥

अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ।
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥ २४६ ॥

अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ।
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः ॥ २४७ ॥

एतत्त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये ।
एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ॥ २४८ ॥

चत्वारि राज्ञा तु महाबलेन वर्ज्यान्याहु पण्डितस्तानि(नि)बन्धयात् ।
अल्पप्रज्ञै सह मन्त्र न कुर्यान्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ २४९ ॥

इति । भागवत—

धर्म प्रागेव चिन्त्य मविवशतिमति(?) सर्वदा चिन्तनीय
ज्ञेय लोकानुवृत्त वरत्रसुचन(?)मण्डल वीक्षणीयम् ।
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुकठिनरमौ याजनीयौ स्वकाले
आत्मा यत्नेन रक्ष्या रणभुवि च पर मोपि नापेक्षणीय ॥ २५० ॥

उक्त—

क्रन वृत्तेन वृत्तज्ञा वतमानो महीपति ।
सुखनाक्षा(?)न्सुखोदकानिह च प्रत्य चाप्नुयात् ॥ २५१ ॥

चरेध(द्ध)मानकटुका युञ्जन्स्नह न नास्तिक ।
आनृशसश्चरेदथ चरेत्कालमनुद्धत ॥ २५२ ॥

प्रिय ब्रूयात्कृपण शर स्यादविकत्थन ।
दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भ स्यादनिष्ठुर ॥ २५३ ॥

सदधीत न नाचाय विगृह्णीयान्न बन्धुभि ।
नाभक्त जनयेच्चार कुर्यात्कार्यमपीडनम् ॥ २५४ ॥

अथ न ब्रा सत्सु वदेद्गुणान्ब्रूयान्न चात्मन ।
आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत ॥ २५५ ॥

नापरीक्ष्य नयेद्दण्ड न च मन्त्र प्रकाशयेत् ।
विसृजेन्न स लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ २५६ ॥

अनीर्षु गुप्तदार स्याच्चोक्ष स्यादघृणी नृप ।
स्त्रिय सेवेन नात्यर्थमिष्ट भुञ्जीत नाहितम् ॥ २५७ ॥

अस्तब्ध पूजयेद्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया ।
अर्चेद्देवानदम्भेन श्रियामिच्छेदकुत्सिताम् ॥ २५८ ॥

सेवेदप्रणय हित्वा दक्ष स्यात्तत्वकालवित् ।
सान्त्वयेश्च मायाय अनगृह्णश्च क्षपेत् ॥ २५९ ॥

प्रहरत्वच त्रिवृत्तु न वहेश्च शोषयत् ॥ २६० ॥

तथा च कामन्दक —

निस्तम्भ निगवाक्षेच निर्भेदा तरसभय ।
प्रासादापयरण्य च मन्त्रयेताविभावित ॥ २६१ ॥

नावनयबहु(प्रभु ?)मन्त्र सरक्षेत्परितस्तु सद् ।
अरक्ष्यमाण मन्त्र हि भिनत्त्यात्मपरपरा ॥ २६२ ॥

मद प्रमाद कामस्तु सुप्ति प्रलपितानि च ।
हन्ति मन्त्र प्रविच्छि(च्छ)न्ना कामिन्यांत्रनिता(वमता)स्तथा ॥२६३॥

द्वादशानि मनु प्राह षाडशेति बृहस्पति ।
उशना विंशातिरिति मन्त्रिणा मन्त्रमण्डलम् ॥ २६४ ॥

यथा समूह(सभव)मित्यन्ये तत्प्रविश्य यथाविधि ।
मन्त्रयताहितमना कार्यसिद्धिवि(वृ)द्धये ॥ २६५ ॥

अकम्पनन(?) कार्याणि सम्प्रधाय पुन पुन ।
प्रावि(दि)शेत्स्वहिता त्वर्षी मतमेषा पृथक्पृथक ॥ २६६ ॥

महापभ्यां यथाशास्त्रं द्वष्टकमा हित सुधी ।
ययथायान्नाहडसतत्तत्माशु समाचरेत् ॥ २६७ ॥

नातीयात् काय(काल) हि कृत्वा मन्त्रविनिश्चयम् ।
अतिक्रान्त तु न भूया यथायाम प्रकल्पयेत् ॥ २६८ ॥

न कायकाल मतिमानतिक्रामेत कर्हिचित् ।
(कथ)चिदेव भवति कार्ये योग सुदुलभ । २६९ ॥

सतां मार्गेण मतिमान् काले कर्म समाचरन् ।
काल समाचरन् साधुरसत्व(कृ)त्कलमश्नुत ॥ २७० ॥

इति मन्त्रबला महीपतिमहता दृष्टभुजङ्गमानिव ।
विनयेच्चयमार्गमास्थितो वशसुयोगमसश्विना रिपून् ॥ २७१ ॥

ततश्च—

कृतमन्त्रासु मन्त्राज्ञो मन्त्रिणा मन्त्रमात्मनः ।
यानाय प्राहिणुयाद्दूत स्वामिमानिनम् ॥ २७२ ॥

प्रगल्भ स्मृतिमान् वाग्मी शस्त्र शास्त्रे च निष्ठित ।
अभ्यस्तकर्मा नृपतदूतो भवितुमर्हति ॥ २७३ ॥

स दूत शासनाद्भर्तुरुद्भूतं यथातथम् ।
स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चानि च चिन्तयत् ॥ २७४ ॥

नाविज्ञात प(पु)र शत्रा प्रविशत्र न समाहि ।
कालमक्षित कायार्थ अनुज्ञातस्य(श्च) निष्पतत् ॥ २७५ ॥

सारवत्ता च राष्ट्र यद्दुष्कृतिं गुप्तमन्त्र च ।
छिद्र शत्रार्विजानीयात्कोशमित्रबलानि च ॥ २७६ ॥

दूतकारणमाह कामन्दक —

पृष्टन्वयमानापि न ब्रूयास्त्वस्वामिप्रकृतिव्यसनम् ।
ब्रूयात्प्रसृतया वाचा सर्व वद भवानिति ॥ २७७ ।

कुलेन नाम्ना वृत्तेन कर्मणा च महीयसा ।
कुर्यात्संस्तुतिं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ २७८ ॥

तपस्वी व्यसनापेत स्वचर्रै सह संवसेद् ॥ २७९ ॥

दूतकर्माह कामन्दकः —

तिष्ठन्वातावशिषान्न भर्तुः सदा निवदयेत् ।
रिपोः शत्रुपरिच्छदसुहृद्बन्धुविभेदनम् ॥ २८० ॥

दुर्गकोशबलज्ञानं हृग्यपक्षापसंग्रहः ।
राज्यान्तरगताना च आत्मसंस्कारणं तथा ॥ २८१ ॥

युद्धाय सारभूज्ञानं दूतकर्माणि कथ्यते ।
एतनैव चरेक(नरेन्द्र)स्तु कुर्वीतारिविकर्षणम् ।
सपक्षं च विजानीयात्परवृत्तविचेष्टितम् ॥ २८२ ॥

इति दूतकर्म । दूतान्सन्ध्यं किं कुर्यादित्याह—

विश्रम्भी नित्ययुक्तापि निगूढाकारचेष्टितः ।
प्रियाण्यनभिभाषेत यत्कार्यं कार्यमेव तत् ॥ २८३ ॥

यदा मन्येत मतिमान् हृष्टं पुष्टं स्वकं बलम् ।
परस्य विपरीतं च तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८४ ॥

भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।
यदैतन्नियतं भावि तदा विग्रहमाचरेत् ॥ २८५ ॥

आगतं विग्रहं विद्वानुपायैः प्रशमं नयेत् ।
विजयस्य ह्यनित्यत्वाद्रभसेन न संपतेत् ॥ २८६ ॥

समाक्रान्तो बलवता काङ्क्षन्भाविनीं श्रियम् ।
आश्रयेद्वैतसीं वृत्तिं न भाजङ्गीं कथंचन ॥ २८७ ॥

कुर्वन्हि वैतसीं वृत्तिं प्रा(प्रा)प्नोति विपुलां श्रियम् ।
भुजङ्गवृत्तिराप्नोति वधमेव तु केवलम् ॥ २८८ ॥

काले प्राप्ते तु मतिमानुत्तिष्ठेत्क्रूरसर्पवत् ॥ २८९ ॥

प्रसादवृत्त्या हितलोकवृत्तया प्रविश्य शत्रोर्हृदयं निरन्तरम् ।
नयाग्रहस्तेन हि कालखुच्छिते प्रसह्य कुर्वीत कचग्रहा श्रियम्॥२९०॥

कुलोद्गतं सत्यमुदारविक्रमं स्थिरं कृतज्ञं धृतिमन्तमूर्जितम् ।
अतीव दातारमुपेतवत्सलं सुहृं प्रसाद(ध) प्रवदन्ति विद्विषम्॥ २९१ ॥

असत्यता निष्ठुरताकृतज्ञता भयं प्रमादोलसता विषादिता ।
वृथाभिमानो ह्यतिदीर्घसूत्रता तथाङ्गनाक्षादि विनाशनं
स्त्रि(श्रि) य ॥ २९२ ॥

इति स्मं दोषान्वितमाशु विद्विषं त्रिशक्तियुक्तो विजिगीषया व्रजेत्
अतोन्यथा साधुजनस्य समतं करोति विद्वानुपघातमात्मनः ॥२९३॥

समन्वितो राज्यपदोभिनीषया चारेक्षणर्वीभितमण्डलाक्ष(श)यः ।
इमं नृपो विग्रहमार्गमास्थितं स्थितोयमं सम्प्रयतेत सिद्धये ॥२९४॥

इति कामन्दकात् । विग्रहकालः विग्रहप्रसङ्ग (?) ।

धीमानुत्साहसंपन्नः प्रभुशक्त्या समन्वितः ।
श्रियः स्यात्परमं पात्रमपामिव महार्णवः ॥ २९५ ॥

नलिनीवाम्बुसंपत्त्या वृध्या श्रीः परिपाल्यते ।
उत्साहव्यवसायाभ्यां विस्तारमुपनीयते ॥ २९६ ॥

लक्ष्मीरुत्साहसंपन्नाद्बुद्धिशुद्धं प्रसर्पति ।
नापैति कायाच्छायेव विस्तारं सोपगच्छति ॥ २९७ ॥

वीतव्यसनमभ्रस्त(श्रान्त) महोत्साहं महामतिम् ।
प्रविशन्ति सदा लक्ष्म्यः सरित्पतिमिवापगाः ॥ २९८ ॥

सत्वबुध्युपपन्नोपि व्यसनग्रस्तमानसः ।
स्त्रीभिः षण्ढ इव श्रीभिरलसः परिभूयते ॥ २९९ ॥

उत्थानेनैश्वर्यमत्स्वमिन्धनेनेव पावकम् ।
श्रेयो हि सततोत्थायी दुर्बलोऽपि समश्नुते ॥ ३०० ॥

व्यवसाय सदैवाश्रयेत हि क्लीबवदाचरन् ।
वसेच्छ्रिय सदोत्थायी भेरीं वृत्ति सदा प्रभु ॥ ३०१ ॥

प्रयत्नप्रेर्यमाणेन महता चित्तहस्तिना ।
रूढवैरिद्रुमात्खातमकृत्वेह कुत सुखम् ॥ ३ २ ॥

हेलाकृष्ण(ष्ट)तडि कान्तिवद्धाश्रुपरिपिञ्जर ।
श्रीमत्करिवराकारराक्षिप्त भुजै श्रिय ॥ ३०३ ॥

मूर्ध्वमूर्ध्वस्तरामिच्छुपदायाय क्षुत महान् ।
नीचा नीचैस्तरा यान्ति निपातभयशङ्कया ॥ ३०४ ॥

प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्समधितिष्ठत ।
पद तु वत्त शिरसि केसरी मत्तदन्तिन ।
गतभीर्भीतिजनन वपुर्भागीव दर्शयन् ॥ ३ ५ ॥

अथ स्वामीदयय पञ्चनामात्या क्रमाण्याह—

स्वाम्यादिमित्रपर्यन्त प्राकृत मण्डल हि यत् ।
तत्र कर्म प्रवक्ष्यामि व्यसन च यथाक्रमम् ॥ ३०६ ॥

तत्र अमात्यकर्माण्याह—

आयव्ययौ दण्डनीतिरमात्यप्रतिषेधनम् ।
व्यसनस्य प्रतीकारो राज्ञि राज्याभिषेचनम्(रक्षणम्) ॥ ३०७ ॥

इत्यमात्यस्य कर्मेद हन्ति तद्व्यसनान्वित ।
अमात्यव्यसनापतिक्रियमाणो महीपति ।
अशक्त एवोत्पतितु छिन्नपक्ष इवाण्डज ॥ ३०८ ॥

रम। यक्रमाण्याह---

हिरण्य धान्यवस्त्राणि वाहनानि तथव च ।
तथान्य द्रव्यनिचया (प्रजात सभवन्ति हि) ॥ ३०९ ।

स्थैर्यं परापजापश्च दुगसस्कार एव च ।
सतुबन्धा वणिक्कम प्रजामित्रपरिग्रह ।
धमकामार्थसिद्धिश्च काशादतत्प्रवतत ॥ ३१० ॥

अन्वीक्षण च विद्याना स्ववणाश्रमरक्षणम् ।
ग्रहण शास्त्रशस्त्राणा युद्धमागपि शिक्षणम् ॥ ३११ ॥

व्यायाम शास्त्रविज्ञान कमणा लक्षणानि च ।
गजाश्वरथपुरुष यथावत्सम्प्रवतनम् ॥ ३१२ ॥

नियुद्धकाशल माया पराचित्तप्रवदनम् ।
धूत्तनासाधुयुक्तेषु सदसद्वृत्तदशनम् ॥ ३१३ ॥

मन्त्रायायोगोनुमन्त्रित्व तद्रक्षा स्वास्थ्यमव च
उपक्षा सामदान च भदो दण्डश्च साधनम् ॥ ३१४ ।

प्रशस्ताध्यक्षसेनानीसम्यगमात्यपुराधसाम् ।
सम्यक्प्रचारविज्ञान दुष्टाना चावराधनम् ।
गतागतपरिज्ञान दतसप्रषणानि च ॥ ३१५ ॥

धमासन प्रतिष्ठान राज्यकण्टकशाधनम् ।
अकायप्रतिषेधश्च कायाणा च प्रवतनम् ॥ ३१६ ॥

अदण्डयनामदण्ड्याना दण्ड्याना चापि दण्डनम् ।
उपकायापकारित्वमिति वृत्त महीपते ॥ ३१७ ॥

एतत्सवममात्यादि राजामात्यपुर सर ।
नयत्युक्तातिमुयुक्तो व्यसनी क्षयमेव तु ॥ ३१८ ॥

तस्मिन्धमा र्थोव्यग्र(ग्र) तथा चास्वस्थचेतसि ।
सत्रमतवशषण मन्त्री सयातमहति ॥ ३१९ ॥

मन्त्रिव्यसनोपक्रमाद्राजाश्रिता व्यसना याह—

वाग्दण्डयोश्च पारुष्यमर्थदूषणमेव च ।
पानं स्त्री मृगया द्यूतं व्यसनानि महीपते ॥ ३२० ॥

मन्त्रिव्यसनम्—

आलस्यं स्तब्धता दर्पः प्रमादानुपकारिता ।
इति पूर्वोक्तमिष्टं च मन्त्रिव्यसनं स्मृतम् ॥ ३२१ ॥

राष्ट्रव्यसनम्—

अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाश्च ।
स्वचक्रकृतदण्डश्च परचक्राणि तस्कराः ॥ ३२२ ॥

राजानीकप्रियासमा मरकव्याधिपीडनम् ।
पशूनां मरणं रोगो राष्ट्रव्यसनमुच्यते ॥ ३२३ ॥

अथ कोशव्यसनम्—

व्ययीकृतः परिक्षिप्तो भक्षितो संचितस्तथा ।
मूषितो दूरसंस्थश्च कोशव्यसनमुच्यते ॥ ३२४ ॥

अथ दुर्गव्यसनम्—

विशीर्णयन्त्रप्राकारपरिखाम्बुविशुष्कता ।
क्षीणघासेन्धनानीह दुर्गव्यसनमुच्यते ॥ ३२५ ॥

अथ बलव्यसनम्—

उपरुद्धं परिक्षिप्तममानितविमानितम् ।
आहतं व्याधितं श्रान्तं दूरयातं नवागतम् ॥ ३२६ ॥

परिक्षीणं प्रतिहतं प्रहताग्रजवं तथा ।
आशानिर्वेदभूयिष्ठमहतप्राप्तमेव च ॥ ३२७ ॥

विच्छिन्नविविधासार शून्यमूल तथैव च ।
दु पार्ष्णिग्राहम ग च बलव्यसनमुच्यते ॥ ३२८ ॥

"यसन्यधोधो व्रजति तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।
हुताशनो जल व्याधिदुर्भिक्ष मरकास्तथा ।
इति पञ्चविध दैव व्यसन मानुष परम् ॥ ३२९ ॥

दैव पुरुषकारेण शक्त्या च प्रशम नयेत् ।
उत्थापितमेव नीत्या च मानुष कार्यतत्त्ववित् ॥ ३३० ॥

कोशव्यसनस्य पूर्वापक्रमात् तद्व्यसन कि भवतीत्याह कामन्दक —

कोशमूलो हि राजेति प्रवाद सार्वलौकिक ।
एतत्सर्व जहातीह कोशव्यसनवान्नृप ॥ ३३१ ॥

क्षीण बल वधयति स्वनो गृह्णाति च प्रजा ।
कोशवान्पृथिवीपाल परैरप्युपजीव्यते ॥ ३३२ ॥

मित्रामित्रहिरण्याना भूमीना (च) प्रसारणम् ।
दरकायाशुकारित्व लब्धस्य परिपालनम ॥ ३३३ ॥

कोशादेतत्प्रभवति याति तद्व्यसने क्षयम ॥ ३३४ ॥

पञ्चोक्तव्यसनमध्य अमात्यव्यसन गरुतरमित्याह—

अमात्याद्या प्रकृतयो भिन्न तद्राष्ट्रमुच्यते ।
अशेषराज्यव्यसनात्पार्थिवव्यसन गरु ।
तस्मादमात्यव्यसनोप्यते (?) ॥ ३३५ ॥

चतुर्विध व्यसन पार यज्य स्वयमेव राज्य कथ्यते—

राज्ञो व्यसनिराज्यस्य व्यवसायो हि न क्षम ।
न राज्यव्यसनायेह समग्र राज्यमूर्जितम् ॥ ३३६ ॥

अथामात्यव्यसनत कोशाना दण्डामित्रयो ।
व्यसनेभ्य समुत्तीर्णो राजा य स त्रिवर्गभाक् ॥ ३३७ ॥

ता यव यसना ाह—

वाग्दण्डयाश्च पारुष्यमथन्घणमेव च।
पान व्यमननरश्च स्त्रीश्चतुर्विधमदाहृतम् ॥ ३३८ ॥

तत्र वाक्पारुष्यम्—

वाक्पारुष्य पर लाके उद्वजकमनथकम्।
न कुर्यात्प्रियया वाचा प्रकुर्याज्जगदात्मसात् ॥ ३३९ ॥

अकस्मादव य क्रोधादक्षिण बहु भाषते।
तस्मादुद्विजत लोक सस्फुलिङ्गादिवानलात् ॥ ३४० ॥

हृदये वागसिस्तीक्ष्णो मम च्छिन्द पत बहु ।
तजस्विनो न्यपयति स दीमा याति वरिताम् ॥ ३४१ ॥

नोद्वेजयज्जगद्वाचा रूक्षवाचाप्रियाभवेत्।
प्रायेण भिषक् क्षमा कृपणोपि हि मे यन्ते ॥ ३४२ ॥

अथ दण्डपारुष्यम्—

अभिद्रुसाधन सद्भि शासन दण्डमुच्यते।
तयकत्यव नयद्दण्ड युक्तदण्ड प्रशस्यत ॥ ३४३ ॥

उद्वेजयति भूतानि दण्डपारुष्यवान्नृप ।
भना पुत्रज्यमानानि द्विषता य न्ति सश्रयम् ॥ ३४४ ॥

आश्रिताश्चैव लोकन विवर्द्धि यान्ति विद्विष ।
विवृद्धाश्च विनाशाय तस्मान्नोदद्विजते प्रजा ॥ ३४५ ॥

महत्स्वप्यपराधेषु दण्ड प्राणान्तिक त्यजेत्।
कृत राज्यापहारेतु युक्तदण्ड प्रशस्यते ॥ ३४६ ॥

अथार्थदूषणमाह—

दूष्यस्य दूषणार्थं च परित्यागो महीयसः ।
अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते ॥ ३४७ ॥

तदाकस्मात्समाविष्टः कोपेनातिबलीयसा ।
नित्यमात्महिताकाङ्क्षी न कुर्यादर्थदूषणम् ॥ ३४८ ॥

अथ मृगयाव्यसनम्—

याने क्षोभो यानपातो यानाभिहरणं तथा ।
क्षुत्पिपासाश्रमायासः शीतवातोष्णपीडनम् ॥ ३४९ ॥

अभियानस्य सगत्या यानं व्यसनमुच्यते ।
दुःखं प्रतप्तसिकता कुशकण्टकभूमयः ॥ ३५० ॥

वृक्षसङ्कटतोद्दशाललताकण्टकपातनम् ।
वधबन्धपरिक्लेशः सामन्ताटविकादिभिः ॥ ३५१ ॥

स्वसैन्यैश्चास्वसैन्यैश्च परिभिन्नैर्निवारणम् ।
ऋक्षनागाथ(?)मातङ्गसिंहव्याघ्रभयानि च ॥ ३५२ ॥

वनाग्निधूमसहारा दिङ्मोहभ्रमणानि च ।
इत्यादि पृथिवीन्द्राणां मृगयाव्यसनं स्मृतम् ॥ ३५३ ॥

मृगयाया गुणा अपि सन्ति कथं व्यसनमवश्यकम् । तदुक्तम्—

जितश्रमत्वमायाम आममेदःकफक्षयः ।
चरस्थिरेषु लक्ष्येषु बाणसिद्धिरनुत्तमा ॥ ३५४ ॥

आमादयो हि जीयन्ते व्यायामेनैव दिवानिशम् ।
चरेषु(ष्व)व(च)रलक्ष्ये(षु)बाणसिद्धिश्च जायते ॥ ३५५ ॥

तथाप्यनन्ता दुष्टवास्याज्ययाह—

दोषा प्राणहरा प्रायस्तस्मात्तद्व्यसनं महत् ।
अतः सा परिहर्तव्या राज्ञा भूतिं समीप्सता ॥ ३५६ ॥

अभ्यनुज्ञामप्याह —

अथ चेन्मृगयाक्रीडा वाञ्छेत नगरान्तिके ।
कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडार्थं(ह)तामनोरमम् ॥ ३५७ ॥

आयामपरिणाहाभ्यामर्धयोजनसम्मितम् ।
गिरेरुपान्ते नद्या वा पर्याप्तजलशाद्वलम् ॥ ३५८ ॥

अकण्टकलतागुल्मविषयादपवर्जितम् ।
पादपैः पुष्पफलदैर्विज्ञातैश्चित्तहारिभिः ॥ ३५९ ॥

स्निग्धशीतघनच्छायैर्विकाशैरुपशोभितम् ।
मृगासघातनिपुणं हस्तिनीकलभान्वितम् ॥ ३६० ॥

अगम्यं रिपुसैन्यानां मानप्रीतिविवर्धनम् ।
तद्वनं चास्य चिन्तज्ञैः क्लेशपाशसहैर्दृढैः ।
रक्षितं रक्षिभिः स्वामिभूभुजा भरिभतय ॥ ३६१ ॥

अयथकायाविराधनं प्राप्तं सङ्क्रमणक्षमम् ।
क्रीडनाय विशेद्राजा तदापि सहजैर्मतैः ॥ ३६२ ॥

यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तदा बहिः ।
सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेद्बलं वनवतश्चिरम् ॥ ३६३ ॥

विधिरेव समुद्दिष्टो मृगयाक्रीडने परः ।
न गच्छेदन्यथा राजा मृगयायां कदाचन ॥ ३६४ ॥

अथ सर्वव्यसनैः रहितो राजा परं श्रियं याति । तदुक्तं कामन्दके—

नानाप्रकारैर्व्यसनैर्विमुक्तं शक्तित्रयेणाप्रतिमेन युक्तः ।
परं दुरन्तव्यसनमग्न(नापदग्रं) यायान्नरेन्द्रो विजयाभिकाङ्क्षी॥३६५

प्रायेण मन्त्री व्यसनं रिपूणां यातव्यमित्थं समादिशन्ति ।
य(दा) क्षमस्तु प्रसभं निहन्तुं पराक्रमार्जितमथ्यमित्रम् ॥ ३६६ ॥

तदैव यायादहितान्हि कुर्वन्नप्यन्तराकर्षणपीडनानि ।
सपक्षसस्य विषयं परस्य यायात्प्रमृद्नन्विजयाय राजा ॥ ३६७ ॥

सस्यापघातेन परस्य वृत्तिच्छेदः स्वमे(न्या)पचयश्च नाधु ।
सुधीर्वुधासारविशुद्धमाना विशङ्करिगीं द्विषतां प्रमत्त ॥ ३६८ ॥

समं प्रदेशे विषमं च भूमनिश्च स्थलं वा समुखेन यायात् ।
अनातुरः सन्नभया हि विद्वानसन्नद्वगन्को(सन्या)
विहितान्नताय ॥ ३६९ ॥

ग्रीष्मे प्रभूतान्नजलेन यायान्निवासनाथ करिणा यथाम्बु ।
ऋतेम्भसोदग्रीष्मकृतात्प्रतापाद्भवन्ति दुष्टानि मतङ्गजानाम्॥३७०॥

स्वस्थक्रियाणामपि कुञ्जराणामूष्मा शरीरमभिजाज्वलीति ।
आयासयोगेन हि सम्प्रवृद्धः प्रसह्य हन्ति द्विरदान्प्रताप ॥ ३७१ ॥

सर्वाणि सत्त्वानि खलुष्मकाले विनाम्बुना यान्ति परामवस्थाम् ।
सुगन्धिगानस्रुतिसीकरेषु दन्ताभिघातस्फुरितापलपु ॥ ३७२ ॥

गजेषु नीलाभ्रसमप्रभेषु राज्यं निरूढं पृथिवीपतीनाम् ।
सकल्पितः सयुगदृष्टमार्गो स्वधिष्ठिता धीरतरेण पुमाम् ॥ ३७३ ॥

तुरगमाणां प्र(नि)कल्पितानामेका गजः षष्टिशतानि हन्ति ।
तस्मायतो भूरिजलस्तु पन्था यतोऽन्नपानापचिता विशङ्कः ॥ ३७४ ॥

तेनाभियायाज्जनयन्प्रताप शनैः शनैरश्रमयन्बलानि ।
न शुष्कतानामजिनप्युदारं पश्चात्प्रकोपं जनयेन्नरीणाम् ॥ ३७५ ॥

त चाप्रमत्त प्रसमीक्ष्य यायाश्च नाशयद्दृष्टमदृष्टदृष्टना ।
पश्चात्प्रकोप पुरत फल हि पश्चात्प्रकोपश्च ततो गरीयान् ॥ ३७६ ॥

पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थस्तदाभियायान्महते फलाय ॥ ३७७ ॥

अवश्ययानव्य रिपौ पश्चात्प्रकोपशङ्कायां कि कुर्यादित्याह—

अवश्ययातव्यतयोयात सन्पश्चात्प्रकोपाहितयानशङ्क ।
सेनापतिं वाप्यथवा कुमार बलैकदेशेन पुरो निदध्यात् ॥ ३७८ ॥

अभ्यन्तराद्बाह्यकृताच्च दोषादभ्यन्तरस्तत्र तयोगरीयान् ।
आदाय गच्छेत बहि प्रचारास्तान्मन्त्रिभि सम्यगुपावदन्ति ॥ ३७९ ॥

सामादिभि सशमयन्प्रकोप परस्परावग्रहमर्दनैश्च ॥ ३८० ॥

एव प्रस्थाय कि कुर्यादित्याह—

यायाद्वैरिपुराभ्याश भूभागे साधुसमते ।
स्कन्धावारनिवेशज्ञ स्कन्धावार निवेशयेत् ॥ ३८१ ॥

चतुरस्रं चतुर्द्वार नातिविस्तारमङ्कटम् ।
साट्टप्रतोलीप्राकार महाखातिसमावृतम् ॥ ३८२ ॥

शृङ्गाटमथचन्द्रं च मण्डल दीर्घमथ च ।
भूमिप्रदेशसामर्थ्यादाकारमुपकल्पयेत् ॥ ३८३ ॥

विभक्तैश्च विविक्तैश्च पार्श्वैरन्वितमायत ।
गुप्त पक्षपुटाकार महामात्रसमावृतम् ॥ ३८४ ॥

तस्य मध्ये मनोह्लादि महाम्भोलवणाहृत ।
अन्त कोशबलोपेत कारयद्राजमन्दिरम् ॥ ३८५ ॥

मौलीभृतश्रेणिसुहृद्द्विषदाटविक बलम् ।
राजहर्म्य समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ॥ ३८६ ॥

अन्तश्चाशाणितकूराकुन्धकाटुष्टकमण ।
पर्याप्तवेतनामाप्तान्मण्डले विनिवेशयेत् ॥ ३८७ ॥

हस्तिनो बध्यमानास्तु तुरगाश्च मनोजवा ।
गृहोपकण्ठे नृपतेवेश्मसु स्वामरक्षिता ॥ ३८८ ॥

यामवृत्त्या सुसनद्ध रात्रिंदिवमुदाहृतम् ।
अन्तर्वंशिकसैन्य च तिष्ठेद्राराग्निगुप्तये ॥ ३८९ ॥

युद्धयोग्यो महादन्ती सनद्ध साध्ववस्थित ।
तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवांश्च तुरगम ॥ ३९० ॥

सैन्यकदेशसनद्ध सेनापतिपुर सर ।
प्रयत्नवान्परिपते मण्डलेन बहिर्निशि ॥ ३९१ ॥

परर्म यविनाशार्थ सवा भूमि विनाशयेत् ॥ ३९२ ॥

काचित्कण्टकशाखाभि काचित्कीलैरधोमुखै ।
भ(उ)पर्यत्परिता भूमि प्रच्छन्न प्रदरैरपि ॥ ३९३ ॥

इति यानानरूपण साङ्गना निरूपनम् ।

अलब्धमीहेद्धर्मेण लब्ध यत्नेन पालयेत् ।
पालित वर्धयेन्नीत्या वृद्ध पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ३९४ ॥

नात परतरो धर्मो नृपाणां यद्रणोर्जितम् ।
विप्रेभ्यो दीयते द्रव्य प्रजाभ्यश्चाभय सदा ॥ ३९५ ॥

तवाह वादिन क्लीब निर्हेतिं परसङ्गतम् ।
न हन्याद्विनिवृत्त च युद्धप्रेक्षणक तथा ॥ ३९६ ॥

ब्राम्हणेषु क्षमी स्निग्धेष्वजिह्म क्रोधनोरिषु ।
स्याद्राजा भृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथा पिता ॥ ३९७ ॥

पुण्यात्षड्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयेत् ।
सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानां परिपालनम् ॥ ३९८ ॥

शत्रुतस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः ।
पीड्यमाना प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः ॥ ३९९ ॥

अरक्ष्यमाणा कुर्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः ।
तस्मात्तु नृपतेरर्धं यस्माद्गृह्णात्यसौ करान् ॥ ४०० ॥

ये राष्ट्रेऽधिकृतास्तेषां चारैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् ।
साधून्संमानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् ॥ ४०१ ॥

उत्कोचजीविनो द्रव्यहीनान्कृत्वा विवासयेत् ।
स दानमानसत्कारैः श्रोत्रियान्वासयेत्सदा ॥ ४०२ ॥

अन्यायेन नृपो राष्ट्रात् स्वकोशं योऽभिवर्धयेत् ।
सोऽचिराद्विगतश्रीको नाशमेति सबान्धवः ॥ ४०३ ॥

प्रजापीडनसंतापात्समुद्भूतो हुताशनः ।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणानदग्ध्वा न निवर्तते ॥ ४०४ ॥

य एव नृपतेर्धर्मः स्वराष्ट्रपरिपालने ।
तमेव कृत्स्नमाप्नोति परराष्ट्रं वशं नयन् ॥ ४०५ ॥

किंतु यस्मिन्य आचारो व्यवहारः कुलस्थितिः ।
तथैव परिपाल्योऽसौ यथावशमुपागतः ॥ ४०६ ॥

मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् ।
कुर्याद्यथास्य न विदुः कर्मणामाफलोदयात् ॥ ४०७॥

दैवे पुरुषकारे च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता ।
तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्वदेहिकम् ॥ ४०८ ॥

केचिद्दैवात्स्वभावाच्च कालात्पुरुषकारत ।
सयोगे केचिदिच्छन्ति फल कुशलबुद्धय ॥ ४०९ ॥

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
एव पुरुषकारेण विना दैव न सिध्यति ॥ ४१० ॥

क्रोध कुर्यान्न चाकस्मान्मृदुश्चाप्युपकारिषु ।
एव च राजा राज्यस्थो यदि श्रेय इहेच्छति ॥ ४११ ॥

अतोऽन्यथा नरपतिर्भयमभ्येत्यनुत्तमम् ।
इति सर्वान्गुणानेतान्यथोक्तान्योऽनुवर्तते ।
अनुभूयेह भद्राणि प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ४१२ ॥

उक्त च भारते—

न पुत्रायत्तमैश्वर्य कुर्याद्राजा कथचन ।
पुत्रार्पितप्रभुत्वो हि धृतराष्ट्रस्तृणोपम ॥ ४१३ ॥

कामं क्रोध मद मान लोभ हर्ष तथैव च ।
एते वर्ज्या प्रयत्नेन सुतरा पृथिवीक्षिता ॥ ४१४ ॥

एतेषा विजय कृत्वा कार्यो भृत्यजयस्तत ।
कृत्वा भृत्यजय राजा पौरजानपदाञ्जयेत् ॥ ४१५ ॥

तदुक्तम् —

आत्मान प्रथम राजा विनयेनोपपादयेत् ।
ततो भृत्यांस्ततोऽमात्यांस्तत पुत्रांस्तत प्रजा ॥ ४१६ ॥

कृत्वा तु विजयं तेषा शत्रून्बाह्यांस्ततो जयेत् ।

तथा कृधारिणाम् ।

बाह्यास्तु त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरकृत्रिमा ॥ ४१७

षडङ्गरक्षा कर्तव्या तथानेन प्रयत्नत ।

अङ्गान्युक्तानि ।

अङ्गेभ्यो यस्त्वथैकोपि द्रोहमाचरतेल्पधी ।
वधस्तस्य तु कर्तव्य' शीघ्रमेव महीक्षिता ॥ ४१८ ॥

न राज्ञा मृदुना भा॰य मृदुर्हि परिभूयते ।
न भाव्य दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जन ॥ ४१९ ॥

काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुण ।
राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वय भवेत् ॥ ४२० ॥

भृत्यै सह महीपाल परिहास च वर्जयेत् ।
भृत्या परिभवन्तीह नृप * * * सकधम् ॥ ४२१ ॥

व्यसनानि च सर्वाणि भूपति' परिवर्जयेत् ।
समदोषा सदा राज्ञा हातव्या ॰यमनादया ॥ ४२२ ॥

प्रायशोर्थे विनश्यन्ति धृतमूला अपीश्वरा ॥ ४२३ ॥

तानि च यसनानि—

स्त्रियोक्षा मृगया पान वाक्पारुष्य च पञ्चमम् ।
तथैव दण्डपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ४२४ ॥

काम क्रोध च वर्जयेदित्युक्त तत्र मूलमाह—

मृगयाक्षा दिवास्वाप परिवाद स्त्रियो मद' ।
तौर्यत्रिक वृथात्याग कामजा दशको गण' ॥ ४२५ ॥

पैशुन्य साहस द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणे ।
वाग्दण्डज च पारुष्य क्रोधजोपि गणोऽष्टक' ॥ ४२६ ॥

दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ४२७ ॥

पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ४२८ ॥

व्यसनानि वर्जयेदस्यापवादमाह —

लोकसंग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ।
शौण्डीरस्य नृपेन्द्रस्य नित्यमुत्सिक्तचेतसः ॥ ४२९ ॥

जनो विरागमायाति सदा दुःसेव्यभावतः ।
तस्मात्पूर्वाभिभाषी स्यात्सर्वस्यापि महीपतिः ॥ ४३० ॥

अदीर्घसूत्रश्च भवेत्सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
दीर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्महानिर्भवेद्ध्रुवा ॥ ४३१ ॥

अस्यापवादमाह—

रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते ॥ ४३२ ॥

पौरुषं दैवसंपत्त्या काले फलति पार्थिवे ॥ ४३३ ॥

दैवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तम ।
त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात्फलावहम् ॥ ४३४ ॥

कृषिवृष्टिसमायोगाद् दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
ताश्च काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथंचन ।
तस्मात्सदैव कर्तव्यं सधर्मं पौरुषं नृभिः ॥ ४३५ ॥

साम भेदस्तथा दानं दण्डश्च मनुजोत्तम ।
उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालं च पार्थिव ॥ ४३६ ॥

द्विविध कथितं साम सत्यं चासत्यमेव च ।
तत्राप्यसत्यं साधूनामाकीर्तयेव जायते ।
तत्र साधु प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ॥ ४३७ ॥

ये शुद्धवंशा ऋजव प्रतीता धर्मे स्थिता सत्यरता विनीता ।
ते सामसाध्या पुरुषा प्रदिष्टा अनुव्रता ये सततं च राजन् ॥४३८॥

अथ भेद—

परस्परं ये (वि)द्विष्टा क्रुद्धा भीता विमानिता ।
तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदसाध्या हि ते मता ॥ ४३९ ॥

अन्त कोपो बहि कोपो यत्र स्यातां महीक्षिताम् ।
अन्त कोपो महांस्तत्र नाशक पृथिवीक्षिताम् ॥ ४४० ॥

सामन्तकोपो बाह्यस्थकोप प्रोक्तो मनीषिभि ।
महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्द्विज ॥ ४४१ ॥

अमात्यमन्त्रिणा चैव राजपुत्रे तथैव च ।
अन्त कोपो विनिर्दिष्टो दारुण पृथिवीक्षिताम् ॥ ४४२ ॥

इति भेद । अथ दानम्—

सर्वेषामप्युपायानां दानं श्रेष्ठतमं महत् ।
सुदत्तेन समायाति दानेनोभयलोकजित् ॥ ४४३ ॥

न तादृशं दानपरा जयन्ति भूलोकमेके पुरुषप्रवीरा ।
जयन्ति ते राजसुरेन्द्रलोक सुदुर्जन(य) यज्ञनृपा तथैव ॥ ४४४ ॥

इति दानस्वरूपकथनम् । दण्डस्वरूपं निरूप्यते—

न शक्या ये वशीकर्तुमुपायत्रितयेन तु ।
दण्डेन तान्वशीकुर्याद्दण्डो हि वशकृन्नृणाम् ॥ ४४५ ॥

आश्रमी यदि वा वर्णी पूज्यो वाथ गुरु(रु)र्महान् ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोस्ति स्वधर्मे चावतिष्ठति ॥ ४४६ ॥

एव सांसिद्धिकं लोके सर्व दण्डे प्रतिष्ठितम् ।
अन्धे तमसि मज्जेत यदि दण्ड न पातयेत् ॥ ४४७ ॥

यस्माद्दण्ड्यं दण्डयति दुर्मदा दमयत्यपि ।
दमनाद्दण्डनाच्चैव तस्माद्दण्ड विदुर्बुधा ॥ ४४८ ॥

तदवाप्य नृपो दण्ड दुष्टेषु निपातयेत् ।
धर्मो हि दण्डरूपेण ब्रह्मणा निर्मित पुरा ॥ ४४९ ॥

स नेतु न्यायत शक्योऽलुब्धेन कृतबुद्धिना ।
सत्यसधेन शुचिना ससहायेन धीमता ॥ ४५० ॥

यथाशास्त्र प्रयुक्त सन् सदेवासुरमानुषम ।
जगदानन्दयेत्सर्वम यथा तत्प्रकोपयत् ॥ ४५१ ॥

अधर्मदण्डन स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् ।
सम्यक्तु दण्डन राज्ञ स्वर्गकीर्तिजयावहम् ॥ ४५२ ॥

साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत ॥ ४५३ ॥

देशाद्देशान्तर याति सृक्किणी परिलेढि च ।
ललाट स्विद्यते चास्य मुख वैवर्ण्यमेव(ति) च ॥ ४५४ ॥

परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्ध बहु भाषते ।
वाक्चक्षु पूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि ॥ ४५५ ॥

स्वभावाद्विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभि ॥
अभियोगे च साक्ष्ये वा दुष्ट स परिकीर्तित ॥ ४५६ ॥

दण्डादेतत्प्रभवाति याति तत्प्रसने क्षयम् ।
अरयोऽपि हि मित्रत्व याति दण्डवतो ध्रुवम् ॥ ४५७ ॥

दण्डप्रायो हि नृपतिर्भुक्त्वा चाक्रम्य मेदिनीम् ।
सस्तम्भयति मित्राणि अमित्रान्नाशयत्यपि ॥ ४५८ ॥

कामन्दक --

अनुबन्ध परीक्ष्यादौ देशकालौ च तत्त्वत ।
सारापराधावालोक्य दण्ड दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ४५९ ॥

आगस्त्वपि तथा येषु ज्ञात्वा जाति धन वय ।
दण्ड प्रकल्पयेद्राजा सामन्तब्राह्मणै सह ॥ ४६० ॥

दण्डभेदानाह—

धिग्दण्डस्त्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो वधस्तथा ।
योज्या समस्ता व्यस्तास्तु ह्यपराधवशादिमे ॥ ४६१ ॥

वाग्धिग्वध स्वक चैव चतुर्धा वर्णितो दम ।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सपरिकल्पयेत् ॥ ४६२ ॥

अपराधवशान्नियोजयेदित्युक्त तत्र कस्मिन्क नियोजयेदित्याह—

गुरून्पुरोहितान्विप्रान्वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
विवादिनो नराश्चान्यान् दोषिणाऽर्थेन दण्डयेत् ।
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत् ॥ ४६३ ॥

किंच—

मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्ड धिक् तपस्विषु ।
यथार्ह तस्य तत्कुर्युरनुक्त साधुकल्पितम् ॥ ४६४ ॥

अधार्मिकं त्रिभि र्यायैर्निगृह्णीयात्प्रयत्नत ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च ॥ ४६५ ॥

दण्डस्थानान्याह—

दशस्थानानि दण्डस्य मनु स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षता ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ ४६६ ॥

तानि दशस्थानान्याह—

उपस्थमुदरं जिव्हा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासं च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ४६७ ॥

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषत ॥ ४६८ ॥

अवध्यान्ब्राह्मणानाहु सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
यद्यप्य(स्या)कुशलं यत्नाश्च तद्राजा समाचरेत् ।
राष्ट्रादेनं बहि कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ॥ ४६९ ॥

एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन्प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाक्षय ॥ ४७० ॥

ब्राह्मणप्रशंसामाह—

इयं वसुधरा देवी धर्मेण खलु धार्यते ।
ध्रुवं स धार्यते वेदैस्ते धार्यन्ते द्विजातिभि ॥ ४७१ ॥

अत सर्वस्य लोकस्य मूलमेते द्विजातय ।
पालनीया प्रयत्नेन पूजनीयाश्च सर्वदा ॥ ४७२ ॥

सुराणां भूसुराणां च सुरभीणां च पालनम् ।
युगे युगे च ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजा ॥ ४७३ ॥

आक्रम्य ब्राह्मणैर्युक्तै परिक्षीणैश्च बान्धवै ।
गोभिश्च नृपशार्दूल राजसूयाद्विशिष्यते ॥ ४७४ ॥

अभिषिक्तस्य राज्ञ दण्डधारणप्रकारमाह—

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजा ।
त ग्राम दण्डयेद्राजा चोरभक्तप्रियो हि स ॥ ४७५ ॥

पी योनर्णो महीयेत यश्चैदेकमनुव्रजेत् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात्प्रच्युत स्थापयेत्पथि ॥ ४७६ ॥

अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्यात्मना राजा दण्ड दण्ड्येषु पातयेत् ॥ ४७७ ॥

कुलानि जातिश्रेणीश्च गणा जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलिता न्राज्यान्विनये स्थापयेत्पथि ॥ ४७८ ॥

पिताचार्य सुहृन्माता भार्या पुत्र पुरोहित ।
नादण्ड्यो नाम राज्ञोस्ति धर्माद्विचलित स्वकात् ॥ ४७९ ॥

दण्ड्यदण्डनप्रशंसामाह—

यो दण्ड्या दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ।
इष्ट स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणै ॥ ४८० ॥

अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरक चैव गच्छति ॥ ४८१ ॥

प्रकारान्तरेण दण्डस्य द्वैविध्यमाह—

शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्ड स्याद्द्विविध स्मृत ।
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्त प्रकीर्तित ।
काकिण्यादिस्त्वर्थदण्ड सर्वस्वान्तस्तथैव च ॥ ४८२ ॥

अराजके हि लोकेस्मिन्सर्वतो विद्यते भयम् ।
रक्षार्थमस्य सिद्धस्य राजानमसृजत्प्रभु ॥ ४८३ ॥

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वती ॥ ४८४ ॥

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप ।
तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ४८५ ॥

दण्डप्रणयनार्थाय राजा सृष्ट स्वयम्भुवा ।
देवभागानुपादाय सर्वभूतानुगुप्तये ॥ ४८६ ॥

तेजसा यदमु कश्चिन्नैव शक्नोति वीक्षितुम् ।
तदा भवति लोकेस्मिन्राजा भास्करवत्प्रभु ॥ ४८७ ॥

यदास्य दर्शनाल्लोक प्रसादमुपगच्छति ।
नयनानन्दकारित्वात्तदा भवति चन्द्रमा ॥ ४८८ ॥

यथा यम प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति ।
तथा राज्ञा विधातव्या प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ४८९ ॥

वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एव प्रदृश्यते ।
तथा पापान्निगृह्णीयाद्व्रतमेतद्धि वारुणम् ॥ ४९० ॥

यथा सर्वाणि भूतानि धरा धारयते स्वयम् ।
तथा सर्वाणि भूतानि बिभ्रत पार्थिव व्रतम् ॥ ४९१ ॥

इन्द्रस्यार्कस्य वातस्य यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्ने पृथिव्याश्च तेजोवृत्त नृपश्चरेत् ॥ ४९२ ॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोप्यभिवर्षति ।
तथाभिवर्षन्स्वं राज्यं काममिन्द्रव्रत स्मृतम् ॥ ४९३ ॥

अष्टौ मासा यथादित्यस्तोय हरति रश्मिभि ।
तथा हरेत्कर राष्ट्रान्नित्यमकव्रत हि तत् ॥ ४९४ ॥

प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुत ।
तथा चारै प्रवेष्टव्य व्रतमेतद्धि मारुतम् ॥ ४९५ ॥

ज्ञात्वापराध पुरुष च लोके विचाय सभ्यैर्बिंधुषे (?) समभाव ।
दण्डयेषु दण्ड परिकल्पयेत पापस्य यद्यच्छमन प्रकुर्यात् ॥ ४९६ ॥

दुषा(ष्या)नुपांशुदण्डेन हन्याद्राजाविलम्बितम् ।
अदृष्टघात कुर्वीर ये पापा राजवल्लभा ॥ ४९७ ॥

य प्रमाण न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये ।
कोशे जनपदे दण्डे न स राज्येवतिष्ठने ॥ ४९८ ॥

यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्ता यनुपश्यति ।
युक्तो धमार्थयोर्यानि स राज्यमधिगच्छति ॥ ४९९ ॥

न राज्य प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतम् ।
श्रिय ह्यविनयो हन्ति जरा रूपमिवोत्तमम् ॥ ५०० ॥

वनस्पतेरपक्वानि फलान्यवचिनोति य ।
स नाप्नोति रस तेभ्यो बीज तस्य विनश्यति ॥ ५०१ ॥

यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणत फलम् ।
फलाद्रस स लभते बीजाच्चैव फल पुन ॥ ५०२ ॥

यथा मधु समादत्ते रक्षन्पुष्पाणि षट्पद ।
तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥ ५०३ ॥

पुष्प पुष्प विचिन्वन्नि मूलच्छेद न कारयेत् ।
मालाकार इवारामे न यथाङ्गारकारक ॥ ५०४ ॥

उत्खातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चिन्वँल्लघून्वर्धयन्
प्रोत्तुङ्गान्नमयन्नतान्समुदयन्विश्लेषयन्संहतान् ।
क्षुद्रान्कण्टकिनो बहिर्विनिरस्यन्म्लानान्मुहुः सिञ्चयन्
मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ५०५ ॥

अपक्वं पक्वसकाशं न च भीदेत कस्यचित् ।
शुष्कमिव स्यादफलं फलित स्याद्दुराहह ॥ ५०६ ॥

चक्षुषा मनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ।
प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति ॥ ५०७ ॥

यस्माद्विश्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव ।
सागरान्तामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ॥ ५०८ ॥

पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तं वा स्वेन तेजसा ।
वायुरभ्रमिवासाद्य भ्रंशयत्यनवस्थितः ॥ ५०९ ॥

धर्ममाचरता राज्ञा षड्भ्यश्चारिनिमानस ।
वसुधा वसुसम्पूर्णा वर्धते भूतिवर्धिनी ॥ ५१० ॥

अथ संत्यजतो धर्मं धर्ममनुतिष्ठन ।
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माभिवाहितम् ॥ ५११ ॥

अकार्यकरणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् ।
अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ॥ ५१२ ॥

धर्मार्थौ यः परित्यज्य स्यादिन्द्रियवशानुगः ।
श्रीप्राणधनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ॥ ५१३ ॥

वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ।
परस्परो मर्मसु ते पतन्ति तान्पण्डितो नावसृजेत् * * * ॥ ५१४ ॥

यथा यथा हि पुरुष कल्याणे कुरुते मति ।
तथा तथास्य सर्वाथा शिध्यन्ते नात्र संशय ॥ ५१५ ॥

श्रीर्मङ्गलात्सभवति प्रागल्भ्यात्सप्रवर्धते ।
दाक्ष्यात्तु कुरुते मूल सयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ५१६ ॥

सभाव्य गोषु सपन्न सभाव्य ब्राह्मणे तप ।
सभाव्य स्त्रीषु चापल्य सभाव्य ज्ञातितो भयम् ॥ ५१७ ॥

ब्राह्मणेषु च ये वीरा स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।
वृक्षादिव फल पक्व धृतराष्ट्र पतन्ति ते ॥ ५१८ ॥

धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ते सहितानि च ।
धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥ ५१९ ॥

यस्मिन्यथा वर्तेत यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्य स धर्म ।
मायाचारो मायया बाधितव्य साध्वाचार साधुना प्रत्युपेय ॥५२०॥

धृतमेतत्पुराकल्पे दृष्ट वैरकर नृणाम् ।
तस्माद्द्यूत न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥ ५२१ ॥

वाक्यं तु यो नाद्रियतेनुशिष्ट प्रत्याह यश्चापि नियुज्यमान ।
प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्य सदा दुर्धर एष भृत्य ॥ ५२२ ॥

बल पञ्चविध लोके पुरुषाणा निबोध मे ।
यत्र बाहुबल नाम कनिष्ठ बलमुच्यते ॥ ५२३ ॥

अमात्यलाभो भद्र त द्वितीय बलमुच्यते ।
तृतीय धनलाभ तु बलमाहुर्मनीषिभि (भि) ॥ ५२४ ॥

यद्वस्य सहज राजन्पितृपैतामह बलम् ।
अभिजातबल नाम तच्चतुर्थ बल स्मृतम ॥ ५२५ ॥

येन त्वेतानि सर्वाणि सङ्गृहीतानि भारत ।
यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ॥ ५२६ ॥

अमोघह ** यस्य स्वय(य) कृत्यानुवेक्षिण ।
आत्मप्रत्ययकोशस्य वसुदैव वसुंधरा ॥ ५२७ ॥

अतिसंक्षीणकोशोपि लभते परिवारणम् ।
धृति शमो दम शौच कारण वारनिष्ठुरा (?) ॥ ५२८ ॥

मित्राणां चानभिद्रोह संगता समिध श्रिय ।
असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रप ॥ ५२९ ॥

तादृङ्नराधिपो लोके वर्जनीयो जनाधिप ।
न शत्रुरङ्कमा(साय) मोक्तव्यो वध्यता गत ॥ ५३० ॥

आहताद्धि भय तस्मात्सभवत्यचिरादिह ।
यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता ॥ ५३१ ॥

मज्जन्ति तेवशा राजन् नद्यामश्मप्लवा इव ।
न वृत्तिर्बहुमन्तव्या या वृत्ति क्षयमावहेत् ॥ ५३२ ॥

क्षयोपि बहुमन्तव्यो य क्षयो वृद्धिमावहेत् ।
न स क्षयो महाराज य क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ५३३ ॥

क्षय स इह मन्तव्यो य लब्ध्वा वृद्धिमावहेत् ।
समृद्धा गुणत केचित् भवन्ति धनिनोपरे ॥ ५३४ ॥

धनवृद्धान्गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्जय ।
ज्ञायेत वर्धनीयास्तैर्य इच्छन्त्यात्मन परम् ॥ ५३५ ॥

कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात्साधु समाचर ।
कुलानि सह भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ ॥ ५३६ ॥

संबोधन सकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ।
ज्ञातयस्तारयन्तीह ज्ञातयो मज्जयन्ति च ॥ ५३७ ॥

मन्त्रभेदस्य षट् प्राज्ञा ज्ञाता(द्वारा)ण्यग्लानि रक्षयेद् ।
अथसत्तितिकामश्च रक्षेदेतानि नियशः ॥ ५३८ ॥

मद स्वप्नमविज्ञानमाकार चात्यमशयम ।
दुष्टामात्यषु विश्रम्भ दताचाकुशलादपि ॥ ५३९ ॥

द्वाराण्येतानि वा ज्ञात्वा सवृणोति सदा नृप ।
त्रिवमचरणे युक्त स शत्रुनधितिष्ठति ॥ ५४० ॥

न वै श्रुतमविज्ञाय वृद्धाननुपसव्य च ।
धर्मार्थौ वेदित शक्यौ बृहस्पतिसमैरपि ॥ ५४१ ॥

शास्त्रोपसेवित वैद्य धार्मिक प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्त स्ववाक्य च सुहृद परिपालयत् ॥ ५४२ ॥

दुष्कुलीन कुलीना वा मर्यादा या न लङ्घयत् ।
धर्मापेक्षी मृदुर्ह्रीमान् स कुलीन शताभ्वर ॥ ५४३ ॥

आपदा प्रतिकारज्ञो तदात्वे दृढनिश्चय ।
अतीते कार्यशेषज्ञा नरोर्थैन प्रहीयते ॥ ५४४ ॥

काम नदुपसेवेत न मूढजनमाचरत् ।
दुःखार्तेष्वप्रशान्तषु नास्तिकष्वलसेषु च ॥ ५४५ ॥

न श्रीर्वसत्यदान्तेषु य चात्साहविवर्जिता ।
अत्यार्यमतिदातारमतिशरमतिप्रियम् ॥ ५४६ ॥

प्रज्ञाभिमानिन चैव श्रीभयान्नापसर्पति ।
न चातिगुणवत्स्वषा नात्यन्त निर्गुणेषु च ॥ ५४७ ॥

उन्मत्ता गौरिवा वा श्री क्वचिदेवावतिष्ठते ॥ ५४८ ॥

अभिवादनशीलस्य नित्य वृद्धोपसेविन ।
चत्वारि तस्य वर्धन्त आयु प्रज्ञा यशा बलम् ॥ ५४९ ॥

अतिक्रुशन येर्थो स्वधर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातन मास्मातवु(स्म तेषु) मन क(कृ)था ॥ ५५० ॥

अविद्य पुरुष शोच्य शोच्य मैथुनमप्रजम् ।
निराहारा प्रजा शोच्या शोच्य राज्यमराजकम् ॥ ५५१ ॥

यस्य दानजित मित्र शत्रवा बुद्धिनिर्जिता ।
अन्नपानजिता दारा सफल तस्य जीवितम् ॥ ५५२ ॥

आशा धृतिं हति समृद्धिमन्त क्रोध श्रिय हन्ति कदर्यताम् * ।
अपालन हति *** भूपे एक क्रुद्धो ब्राम्हणो हति राष्ट्रम् ॥५५३॥

अधीत्य वेदान्परिमस्तर्यि चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञै पालयित्वा प्रजाश्च ।
गोब्राम्हणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा हत सग्राम क्षत्रिय स्वर्गमेति॥५५४॥

प्रभाव शुचिता मैत्री श्याग सत्य कृतज्ञता ।
कुल शील दमश्चेति गुणा सपत्तिहेतव ॥ ५५५ ॥

कामन्दक —

सकामासक्तमनसा कान्तामुखविलोकने ।
गलन्ति गलिताश्रूणा यौवनन सह श्रिय ॥ ५५६ ॥

ग्रीष्मसूर्यांशुसतप्त उद्वेजनमनाश्रयम् ।
मरुस्थलमिवोदग्र त्यजद्भुजनसगमम् ॥ ५५७ ॥

ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति सत्कृतम् ।
श्रीमन्तोवद्यचरिता देवास्ते नरविग्रहा ॥ ५५८ ॥

याने अप्यासन भोज्ये पाने शस्त्र विभूषणे ।
सर्वत्रैवाप्रमत्त स्याद्बुद्धे न विषदूषणम् ॥ ५५९ ॥

सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षाड्गुण्यं चिन्तयेत्सदा ॥ ५६० ॥

पौरा जानपदा मर्त्या शत्रुग्रहणसंमय ।
क्षीणा ग्लानि परिश्रान्त क्षुत्पिपासाहितश्रमम् ॥ ५६१ ॥

व्याधिदुर्भिक्षमरकपीडितं तद्वदेव हि ।
घाराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतम् ॥ ५६२ ॥

पङ्कपांसुजलस्कन्नव्यस्तं श्वासाकुलाकुलम् ।
प्रसुप्तं भोजने व्यग्रमभूमिष्ठमनवस्थितम् ॥ ५६३ ॥

एवमादिषु जातेषु व्यसनेषु समाकुलम् ।
स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत् ।
विशिष्टो देशकालाभ्यां यत्तः प्रकृतिभिर्वृतः ॥ ५६४ ॥

निशि विश्रम्भसंयुक्तं तत्रोत्तिष्ठन्विवर्तयेत् ।
इत्येव कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रूनुपस्थितान् ॥ ५६५ ॥

उपरुन्धन्ति राजानो भतानि विविधानि च ।
त एव विनयं प्राप्य वर्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥ ५६६ ॥

ता लुण्ठत्पीडयच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयम् ।
वशे जाते पुनस्तासु पितृवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ ५६७ ॥

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
परिव्राड्योगयुक्तश्च युद्धे चाभिमुखो हतः ॥ ५६८ ॥

आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ५६९ ॥

द्वैपायनेन मुनिना मनुना च धर्मा
युद्धेषु ये निगदितास्तु तेन (?)।
स्वर्प(र्भ्वे)धर्माद्विजाहिते त्यजता शरीर
लोका भवन्तु विपुला सुलभ यशश्च ॥ ५७ ॥

स्वर्गस्य मार्गा बहव प्रदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्या कुटिला सविघ्ना ।
निमिषमात्रेण महाफलायमृजुश्च पन्था समरे व्यसुत्वम् ॥ ५७१ ॥

द्विजा अपि न गच्छन्ति या गतिं नैव याजिन ।
स्वाम्यर्थे सत्यज प्राणास्ता गतिं याति सेवक ॥ ५७२ ॥

एतत्तपश्च पुण्य च धर्मश्चैव सनातन ।
चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्ध न पलायत ॥ ५७३ ॥

यदि समरमपास्य नास्ति जन्तो-
र्भयमिति युक्तमतोऽन्यत प्रयातुम्।
अथ मरणमवश्यमेव जन्तो
किमिति मुधा मलिन यश कुरु वम् ॥ ५७४ ॥

वृद्धो बालो न हन्तव्या नैव स्त्री नैव वा द्विज ।
तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ ५७५ ॥

ब्राह्मणार्थे समुत्पन्ने * भिनिमृज्य युध्यति ।
आत्मान यूपमुत्सृज्य स यज्ञोन तदक्षिण ॥ ५७६ ॥

यस्य पार्वति शस्त्राणि तनु भिन्दान्ति सयुगे ।
तावत सोऽश्नुत लोकान् सर्वान्कामदुघोऽभयान् ॥ ५७७ ॥

यदस्य रुधिर गात्रादाहवषु प्रवर्तते ।
सह तेनैव रक्तेन सर्वपापै प्रमुच्यते ॥ ५७८ ॥

त्यागेन य सहायाना स्वप्राणास्त्रातुमिच्छति ।
महन्तु काष्ठलोष्टैर्वा देहेपुर्वा कटाग्निना ॥ ५७९ ॥

अजामिव प्रजा हन्यायो मोहात्पृथिवीपति ।
तस्यैव जायते तृप्तिर्द्वितीयस्य कथचन ॥ ५८० ॥

प्रजापीडनसतापात्समुद्भूता हुताशन ।
राज्ञ श्रिय कुल प्राणात्राणादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ ५८१ ॥

भूमिर्मित्र हिरण्य वा विग्रहस्य फलत्रयम् ।
नास्त्येकमपि यद्येषा तन्न कुर्यात्कथचन ॥ ५८२ ॥

शपथै संधितस्यापि न विश्वास व्रजेद्रिपो ।
राज्यलोको(भो)द्धता वृद्ध शक्रेण शपथैर्हत ॥ ५८३ ॥

कौर्म सस्थानमास्थाय प्रहारानपि मर्षयत् ।
काले काले च मतिमान् उत्तिष्ठे कृष्णसर्पवत् ॥ ५८४ ॥

तावद्भयाद्धि भेतव्य यावद्भयमनागतम् ।
आगत तु भय दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ५८५ ॥

स्वगात्राण्यपि भाराय भवन्ति हि विपर्यये ।
मा त्व तात बले स्थित्वा बाधेथा दुर्जन जनम् ॥ ५८६ ॥

न हि दुर्बलदग्धाना बाल किंचि प्ररोहति ॥ ५८७ ॥

यानि मिथ्याभिभताना पतन्त्यश्रूणि रोदताम् ।
तानि सतापकान्घ्नन्ति सपुत्रपशुबान्धवान् ॥ ५८८ ॥

बुद्धौ कलुषभूताया विकारे प्रत्युपस्थिते ।
अनथो नयसकाशो हृदयान्नोपसर्पति ॥ ५८९ ॥

न काल खड्गमादाय शिर कस्यापि कृन्तति ।
कालस्य बलमेतावद्विपरीतार्थदर्शनम ॥ ५९० ॥

न तु हन्यान्महीपालो दूत कस्याञ्चिदापदि ।
दूत हत्वा तु नरक प्राविशेन्मन्त्रिभि सह ॥ ५९१ ॥

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
तदुभयहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रः ॥ ५९२ ॥

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।
होतारमभिजिस्त्वन्ते दहत्येव हि पावकः ॥ ५९३ ॥

गृध्राकारोप(पि)सेव्यः स्याद्धंसाकारः सभासदैः ।
हंसाकारापि मत्याज्यो गृध्राकारैः सभासदैः ५९४ ॥

आसन्नमेव भजते नृपतिर्मनुष्यं विद्याविहीनमकुलीनमपण्डितं च ।
प्रायेण भूमिपतयो - - - - पार्श्वयोर्भवति न परिवेष्टयन्ति ॥५९५॥

यस्मिन्सुधाधिकं चक्षुरारोपयति पार्थिवः ।
कुलीनो वाकुलीनो वा स श्रियो भाजनं भवेत् ॥ ५९६ ॥

धवलान्यातपत्राणि वाजिनश्च मनोरमाः ।
सदामत्ताश्च मातङ्गाः प्रसन्ने सति भूपतौ ॥ ५९७ ॥

आयाच्चतुर्थभागेन व्ययकर्म प्रवर्तयत् ।
प्रभूततैलदीपोपि चिरं भद्राणि पश्यति ॥ ५९८ ॥

अबुद्धिमाश्रितानां च क्षन्तव्यमपराधिनाम् ।
न हि सर्वत्र पाण्डित्यं सुलभं पुरुषे क्वचित् ॥ ५९९ ॥

हन्तुमेवो(द्य)पसर्पन्ति मृगेन्द्रं मकुचन्त्यपि ।
बुद्धिमन्तं सहन्त्येव निधाय हृदि किंचन ॥ ६०० ॥

ऋतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।
प्रियासु नारीष्वधनेषु बन्धुषु धनव्ययस्त्वेषु न गण्यते बुधैः ॥६०१॥

कोह की देशकालौ समविषमगुणा (केरय के सहाया'
का शक्ति कोभ्युपाय, फलमिह च कियत् कीदृशी) दैवसंपत् ।

सपत्नी को निबन्ध प्रविदितवचनस्योत्तर किं नु मे स्या-
दित्येव कार्यसिद्धाववहितमनस सपदो हस्तसंस्था ॥६०२॥

पराम्न परवस्त्र च परशय्यासने स्त्रियम् ।
परवेश्मनिवास च दरत परिवजयन् ॥ ६ ३ ॥

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यासग्रहणषु च ।
आहारे व्यवहार च त्यक्तलज्ज मुखी भवत् ॥ ६०४ ॥

मूर्खस्तु परिहर्तव्य प्रत्यक्षा द्विपद पशु ।
विध्यत वाक्यशल्येन अदृष्ट कण्टका यथा ॥ ६०५ ॥

कणशेष शत्रुशेषमग्निशष तथैव च ।
पुन पुन प्रवधन्त तस्माच्छेष न धारयत् ॥ ६०६ ॥

अशक्य नारभेद्विद्वान्नैवाकाय च कारयेत् ।
अफल नैव सवेत तथासत्य च(न) जल्पयेत् ॥ ६०७ ॥

भजन्त भजते प्राज्ञा नाभजन्त कथचन ।
प्रत्यक्ष दृश्यत लोके हस्त हस्तेन क्षालयन् ॥ ६०८ ॥

रिपुराजाग्निसर्पेषु विष चाग्निषु शृङ्गिषु ।
शस्त्रपाणिषु मूर्खेषु विश्वासो न कदाचन ॥ ६०९ ॥

न क्लेशविरहे द्रव्य द्रव्यहीने कुत क्रिया ।
क्रियाहीन कुतो धर्मो धर्महीन कुत सुखम् ॥ ६१० ॥

जीवित मृतक मन्ये देहिना धर्मवर्जितम् ।
मृतो धर्मण सयुक्तो दीर्घजीवी भविष्यति ॥ ६११ ॥

स धर्मो यत्र नाधर्मस्तत्सुख यत्र नासुखम् ।
तज्ज्ञान यत्र नाज्ञान सा गतियत्र नागति ॥ ६१२ ॥

सत्य शौच दया दान परद्रव्य न गृह्यते ।
ब्रह्मचय तपोमूलमेतद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ ६१३ ॥

क्षीयन्ते सर्वदानामि राज्ञा होमे बलिक्रिया ।
न क्षीयते महादानमभय सर्वदेहिनाम् ॥ ६१४ ॥

राज्य च संपदो भोगा कुले जन्म सुरूपता ।
पाण्डित्यमायुरारोग्य धर्मस्यैतत्फल विदु ॥ ६१५ ॥

आलस्य हि मनुष्याणा शरीरस्थो महारिपु ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धु कृत्वा य नावसीदति ॥ ६१६ ॥

उत्तमै सह सयोग पण्डितै सह सकथा ।
अलुब्धै सह मित्रत्व कुर्वाणा नावसीदति ॥ ६१७ ॥

अर्थनाश मनस्ताप गृहे दुश्चरितानि च ।
नीचवाक्यं चापमान मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ ६१८ ॥

पण्डिताश्च विनीताश्च धर्मज्ञा सत्यवादिन ।
बन्धनस्थापि तिष्ठेयुर्न तु राज्य खल सह ॥ ६१९ ॥

अर्थेनापि हि किं तेन अन्यायोपार्जितेन च ।
न तेन लभ्यते स्वर्ग दानेन बहुनापि वा ॥ ६२० ॥

अतिलौल्यप्रसक्ताना विपत्तिर्नैव दूरत ।
गलिका इव लुब्धाना मीनाना तु यथाम्भसि ॥ ६२१ ॥

स्त्रीषु राजसु सर्पेषु स्वाध्याये शत्रुविग्रहे ।
भार्यादिष्वपि विश्वासो न कर्तव्य कथचन ॥ ६२२ ॥

न जातु गच्छेद्विश्वासं सन्धितेऽपि हि बुद्धिमान् ।
अद्रोहसमय कृत्वा वृत्रमिन्द्र पुरावधीत् ॥ ६२३ ॥

बलीयसापि सहाय त प्रविश्य प्रतापवान् ।
तथा साध्वनुगन्तव्या यथा विश्रम्भमाप्नुयात् ॥ ६२४ ॥

नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बुद्धिभि सह ।
नाराद्धविषमा नावमपरीक्षितनाविकाम् ॥ ६२५ ॥

ये चास्य भूमि जयिनो भवेयु परिपन्थिन ।
तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमै ॥ ६२६ ॥

यथा न स्यात्कृशीभाव प्रजानामनवेक्षया ।
तथा राज्ञा वर्तितव्य स्वराज्य परिरक्षनि(ता) ॥ ६२७ ॥

मोहाद्राजा स्वराष्ट्र य कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धव ॥ ६२८ ॥

यो राष्ट्रमनुगृह्णाति स राज्य परिरक्षति ॥ ६२९ ॥

ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामाधिप तथा ।
विंशतीश शतेश च सहस्रपतिमेव च ॥ ६३० ॥

इति श्रीमत्सकलचक्रवर्तिमुकुटालङ्कारश्रीमन्महाराजसुतश्रीमच्छिवछत्र-
पतिसुतश्रीमच्छम्भुराजविरचिते बुधभूषणे राजनीति ॥

तृतीयोऽध्यायः

प्रकीर्णनीति'

उक्त्वा भूरिविभेदां नृपसतुष्ट्यै राजनीतिमनवद्याम् ।
सप्रति मिश्रकनीतिर्विबुधविमादाय नम्यत शिरसा ॥ १ ॥

क्षिप्र विजानाति चिर शृणोति विज्ञाय चार्थ भजते न कामात् ।
नासस्पृष्टो ह्युपयुङ्क्ते परेषा त'प्रज्ञान प्रथम पण्डितस्य ॥ २ ॥

नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्ट नेच्छन्ति याचितुम् ।
आपत्सु न विमुह्यन्ति नरा पण्डितबुद्धय ॥ ३ ॥

प्रवृत्तवाक्चित्रकथा ऊहवान्प्रतिभानवान् ।
आशुग्र'थार्थवक्ता च य स पण्डित उच्यते ॥ ४ ॥

स्वमथ य परित्यज्य पराथमनुतिष्ठति ।
मिथ्याचरति मित्राथे यश्च मूढ स उच्यते ॥ ५ ॥

अमित्र कुरुते मित्र (मित्र) द्वेष्टि हिनस्ति च ।
कम चारभते दुष्ट तमाहुर्मूढचेतसम् ॥ ६ ॥

अनाहूत समभ्येति अपृष्टो बहु भाषते ।
अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचता नराधम ॥ ७ ॥

एक क्षमावता दोषो द्वितीयो नोपलभ्यते ।
यदेन क्षमया युक्तमशक्त म'यते जन' ॥ ८ ॥

सास्य दोषा न मन्तव्य क्षमा हि परम बलम् ।
अक्षमावान्पर दोषैरात्मान वापि योजयत् ॥ ९ ॥

द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके महीयते ।
अब्रुवन्परुषं किंचिदसतो वर्जयन्स्तथा ॥ १० ॥

षड् दो ा पुरुषणेव हातव्या भूतिमिच्छता ।
निद्रा तन्द्रा भय क्रोध आलस्य दीर्घसूत्रता ॥ ११ ॥

अष्टौ पूर्वाणि चिह्नानि नरस्य विनशिष्यतः ।
ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ १२ ॥

ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ।
रमते निन्दया चैषां प्रशंसां नाभिनन्दति ॥ १३ ॥

नतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ।
एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बध्ये बुद्ध्वा विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

नाक्रोशी स्यान्नावमानी परस्य मित्रद्रोही नोत नीचोपसेवी ।
न चाभिमानी न च हीनवृत्तो रूक्षां ाामति वर्जयन्तीम् (?)॥१५॥

अप्रशस्तानि कार्याणि यो मोहादनुतिष्ठति ।
स तथा विपरिभ्रंशाद्भ्रश्यते जीवितादपि ॥ १६ ॥

दैवतेषु च यत्नेन राजसु ब्राह्मणेषु च ।
नियन्तव्यः सदा क्रोधो वृद्धबालातुरेषु च ॥ १७ ॥

निरर्थं कलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढचेतसम् ।
कीर्तिं च लभते लोके न चाथनं योजयेत् ॥ १८ ॥

विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ॥
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी सा विदग्धता ॥ १९ ॥

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन तु ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च ज्ञायतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २० ॥

सिद्धमन्त्रौषध धम गृहच्छिद्र च मैथुनम् ।
कुभुक्त कुश्रुत चैव मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ २१ ॥

येषु दुष्टेषु दोष स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।
सदा प्रमादन तेषा देवतानामिवाचरेत् ॥ २२ ॥

दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञ छन्न कूप तृणैरिव ॥
विवर्जयीत मेधावी तस्मिन्मैत्री प्रणश्यति ॥ २३ ॥

मादव सर्वभूतानामनसूया क्षमा धृति ॥ २४ ॥

अवृत्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रम ।
हन्ति नित्य क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ २५ ॥

नानीयात्प्रेषणे भृत्यान्बान्धवान्व्यसनागमे ।
मित्र चापत्तिकाले च भार्या च विभवक्षय ॥ २६ ॥

स्वामिनि गुणान्तरज्ञे गुणमपि भृत्येनुवर्तिनि कलत्रे च ।
मित्रे चानुपवर्णे निवेद्य - - सुखी भवति ॥ २७ ॥

उत्पाद्य पुत्राननृणाश्च कृत्वा वृत्तिं च तेभ्योनुविधाय काञ्चित् ।
स्थाने कुमारी प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसस्थोथ मुनिर्बुभूष ॥ २८ ॥

उत्थान सयमो दाक्ष्यमप्रमादो धृति स्मृति ।
समीक्ष्य च समारम्भो वृद्धिमूल भविष्यति ॥ २९ ॥

अतिक्लेशेन येषा स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण च ।
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मन कृथा ॥ ३० ॥

त्यागेन हीनस्य कुतोस्ति लक्ष्मीर्ध्यानेन हीनस्य कुतोस्ति सिद्धि
अशुद्ध ॥ ३१ ।

आर्ता वा यदि वा त्रस्त परेषा यदि वागत ।
अपि प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्य कृतात्मना ॥ ३१ ॥

देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातयत् ।
नरः पतितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥ ३३ ॥

सुलभाः पुरुषा लोके सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथ्यस्य श्रोता वक्ता च दुर्लभः ॥ ३४ ॥

दानोपभोगवन्ध्या या सुहृद्भिर्या न भुज्यते ।
पुंसां हि यदि सा लक्ष्मीरलक्ष्मीः कतमा भवेत् ॥ ३५ ॥

प्रियः प्रजानां दातैव न पुनर्द्रविणेश्वरः ।
आगच्छन्काङ्क्ष्यते लोकैर्वारिदो न तु वारिधिः ॥ ३६ ॥

याचितो यः प्रहृष्येत दत्त्वा च प्रियवाग्भवेत् ।
तं दृष्ट्वाप्यथवा स्पृष्ट्वा नरः स्वर्गतिमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥

पुत्रो वशी स्वार्थकरी च विद्या अरोगिता मित्रसमागमश्च ।
भार्या विनीता प्रियवादिनी च शोकस्य मूलोद्धरणानि पञ्च ॥ ३८ ॥

अविनीतो भृत्यजनो नृपतिरदाता * * नि मित्राणि ।
अविनयवती च भार्या मस्तकशूलानि चत्वारि ॥ ३९ ॥

कान्तावियोगः स्वजनापमानो ऋणस्य शेषः कुजनस्य सेवा ।
दारिद्र्यदावाभिमुखं तु मित्रं विनाग्निना पञ्च दहन्ति गात्रम् ॥ ४० ॥

द्यूतं च मांसं च सुरा च वेश्या पापर्द्धिचौर्यं परदारसेवा ।
एतानि सप्त व्यसनानि सप्त नरं सुघोरं नरकं नयन्ति ॥ ४१ ॥

वाञ्छा सज्जनसंगमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले ।
एते येषु वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ४२ ॥

कलासु यस्य पुरुषेण कायो न किंचिदप्राप्यतम कलानाम् ।
कलाप्रकर्षाद्दुपेन शम्भोरनघ्यमासादितमुत्तमाङ्गम् ॥ ४३ ॥

दौर्मन्त्र्यान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात्सुतो लालनात्
विप्रोऽनध्ययनात्कुलं कुतनयाच्छील खलोपासनात् ।
मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात्स्नेहः प्रवासाश्रयात्
स्त्री गर्भादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात्प्रमादाद्धनम् ॥ ४४ ॥

उचितमनुचितं वा कुर्वता कार्यजातम्
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्ते-
र्भवति हृदयदाहे शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ४५ ॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ४६ ॥

यदिच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यश्चरन्तीं गां निवारय ॥ ४७ ॥

अविवेकमतिर्नृपतिर्मन्त्री गुणवत्सु वक्रितग्रीवः ॥
यत्र खला(श्च) प्रबलास्तत्र कथं सज्जनावसरः ॥ ४८ ॥

राजा सम्पत्तिहीनोऽपि सेव्यः सेवागुणान्वितैः ।
भवत्यजीवनं तस्मात्फलं कालान्तरादपि ॥ ४९ ॥

मित्रं स्वस्थतया रिपुं नयबलैर्लुब्धं धनैरीश्वरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतिं प्रेम्णानितीव(र्थ ?) स्तवैः ।
बन्धुं च क्षमया गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशम् ॥ ५० ॥

अर्थी लाघवमुच्छ्रितो नियतनं कामातुरो लाञ्छनं
लुब्धोऽकीर्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिम् ।

नि स्वा बन्धनमुन्मना विकलता शाकातुरो म्लानताम्
बुवागमिथता दुरोदरवश भाप्नोति कष्ट मुहु ॥ ५१ ॥

कीर्तिर्भूमिभजा रतिगुणवना ह्रीरङ्गनाना धृति-
दम्पत्या शिशवो गृहस्य कविता बुद्ध पसादो गिराम् ।
विद्वांस सदमोम्बुजानि सरमा सस्योन्नतिर्नीवृना-
सुयान नगरस्य वारि सरिता स्वास्था (स्थय) सता मण्डनम् ॥५२॥

कापण्यन यश क्रुधा गुणचयो दम्भन स्य क्षमा
लाभेन प्रमदा हठन जरया रूप तमो ज्योत्स्नया ।
सवाभिमहिमा मदन विनय स्नह प्रवासैस्तथा
मानोनुव्रजनेन कम कपटाविधा धर्मश्चच्छाति ॥ ५३ ॥

मूर्ख शा तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरी धर्मशीलो
दु स्था मानी गृहस्थ प्रभुरतिकृपण शास्त्रविद्धर्महीन ।
प्रज्ञाहीनो नरन्द्र स च सचिववशो नास्तिक शास्त्रभ्रष्टा
वृद्धो रागी दरिद्र स च युवातपनिधिर्विडम्बप्रकार ॥ ५४ ॥

वाणी यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञ प्रताप सताम्
सस्य स्वल्पधनस्य समतिरसद्वृत्तस्य वाग्डम्बर ।
आचारस्य सुशीलता नयवता स्थैर्य कुलस्यैक्यता
पूजाया धनमुन्नतगुणचत (रति ?) शा त्रिविकोचयम् (?) ॥५५॥

विद्वान्समदि पाम्भिक परमतो मानी गृहस्थो व्ययी
भिक्षुर्भोगपरा यतिवसुमना मूखश्च पाण्डित्यकृत् ।
नि स्व कामयतेथ कुप्यति मृषा वृद्धो विवाहोत्सवो
वदान्ती हतमन्त्रिय किमपर हास्यास्पद भवल ॥ ५६ ॥

को लाभा गुणिसगम किमपर प्राज्ञर्नर मयति
का हानि समयच्युतिर्निपुणता का धमतत्त्व रति ।
क शूरो विजितान्द्रिय प्रियतमा कानव्रता किं धनम्
विद्या कि सुखमप्रवासगमन राज्ञ क्रिमाज्ञा फलम् ॥ ५७ ॥

उद्योगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
दैवं प्रधानमिति कापुरुषा वदन्ति।
दैव विहाय कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोत्र दोष ॥ ५८ ॥

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नत पीडयन्
यवेच्य—

Notes

[K N = Kāmandakiya Nitisāra V D = Visnudharmottara Purāṇa M P = Matsya Purāna M B = Mahābhārata]

CHAPTER II

4-6 — K N IV 14-16 V L —स्वाग्रह in 4 परच्छिद्रान्वेषी in 5 विनियोक्ता च वाक्यवित् in 6

7a — K N IV 17a

7b — K N IV 18a

7c — K N IV 19b

8 — K N IV 20

9-14 — K N IV 4-9 V L कुशाग्र in 9 सात्त्वा or सात्त्वाभि गामिका in 13

15 — V D II 3 1

16-19a — V D II 3 3-6a V L गजगजेषु मनुषि in 18

19b — V D II 3 7a

20a — V D II 3 7b

32b-34 — M P 220 19-20 V L स्मर in 33a, प्रयत्नेन in 34

35-39 — M P 215 2-6 V L II 24 2-6

40 — Yajnavalkya I 312

41-42 — Manu VII 61-62

47-59 — V D II 6 1-14 V L —स्थूललक्षो महोत्साह in 48 यत्काय न गच्छति महीक्षित in 49 कुशलस्तस्था यथ in 50a युद्धतन्त्रश्च रणश्च in 50b प्रागिदिग्भगवान्सदा in 52a वक्ता विज्ञाता in 53a विप्रजनानुरागित in 56a वस्तु कार्याणि सिद्धि भानि महीपत in 58a नरपाभिरतस्य in 59b वशश्च दीप्तो in 59d

63 — K N XIV 25 V L हि श्रमात in a

64 — K N XIV 24a 23b 24b V L गजराज्याभिरक्षण in a अभिमानिवर्धन in b तत्तुल्यसमा in c

65–67 — Manu VII 58 60 54

68 — K N IV 24 V L अनुरागिण in a

72 K N VII 1 V L अनाद्रिना in b

73–78 — M P 220 2-7 V L शिष्टवीर नात्मार्थिवा० in 74b यावनगाच in 75b क्रमेणाथ महत्यपि in 78b cf also V D II 65 3-9a V L रक्ष in 74a श्रवमाणोर्थिव्यानिवषे in 74b यत्नेन सुख in 75b विनयेन कुर्वीत in 76a, विशीमते in 77b

79–81 — K N VII 2-4 V L मनात्मना in 79a आतर वापि विन्यान्त विना चाभिमानिन in 79b रक्षन राज्य in 80b; णभि नात्मसगर in 81b

92–94 — K N VII 5-8 V L वरीयान सुदुष्टोपि नार्हति in 93a

95–96 — K N IV 42-43 V L वार्यानि ये in 96a which is rurely better than our reading न तेहि सहव in 96b

97–98 — K N IV 60-61 V L यहायानं in 97a नप्सित सपन्ना in 97b

103b–105 — K N XIV 33-34 V L कोशमूल िं in 103b, कोश यमन in 104a

109–110 — K N VI 8-10 V L शासनमिरत सता in 109a, राज्याय in 110a, सहता या तान् द्वुयान् in 110b

111 — Manu, VII 74

112–113 — M P 117 5-6a V L व्याघ्रनस्कावर्जित in 112a V; D II 26, 5-6a

114 — Manu, VII 70 M P 117 6b-7a V D II 26 6b-7a

151–116 — M P 217, 7b-9 V L विशाख्य in 116c, V D II 26 7b-9

117 — Manu VII 76

118 — M P 218 38

119–150 — M P 217 10-42 V L मुक्तिकान or शक्ति in 122a, महसत्र or नगान in 123a तत्र कान्य प्रयत्नेन in 123b, राजवेश्मन in 124b मन्त्रिवर्वर्तिना in 127b ours is better, नयभाग काष्ठागार निर्मापयेत in 128a मकराक्ष विशाखन

in 130b नम नम्र in 132a, विना भूमान् in 133b; भूशी राजा in 134b न यक्षनामतो दुर्गं विना in 135b भुभुजा in 137a, सेवयग्राम in 137b नामगणाच वार्धिर in 138a For 139, M P reads —लगड नां गवलां च कुद्दालां वल्वि सह । अश्मना च प्रभूतानां मद्गुराणां तथैव च । त्रिशूलानां पट्टिशानां कुठाराणां च पार्थिव । प्रासानां च सहस्राणां शक्तीनां च नरोत्तम ।; कुद्दालरज्जु and पीठकानां in 140b तुषाणां चैव वालाणामङ्गा राणां च सचय in 141a our reading gives no sense इन्धनानां च सचय in 142b, The order of vv 144-7 differs in M P भृगाश्च पक्षिण in 148a, पृथिवीमिता in 149a द्रव्याण्यपोषत in 149b 150b is a mere repetition of 149a Also cf V D II 26 10-42

151-154 — M P 217 84-87 V L भाग्यं कार्यं in 151a पिशाचघ्ना पादना in 152a रुप्यानिश्च कृष्णा in 152b भीताप्रमत्ता न्कुपितान् in 153a कुलमुद्र in 154d obviously our reading is the correct one

155 — M P 216 39 V D II 24 38

185-186 — K N XIX 2a-3, V L मन्त्र हान in 186a चलानां चसर्न तथा in 186b

188-190 — M P 215 8-10 V L कामनागविशेषवित् in 190a

194-195 — M P 215 36-37 V D स्थावरश्च विशेषज्ञ in 195a

196 — M P 215 38 V L चिकित्सितविशारद in a प्रशस्यते in b

203 — V D II 24 64b-65a मत्ता भगान् in a जनस्यापितनान् in b our reading is better cf also M P 215 91b-92a

204-207 — M P 215 90c-91a 92-94 V D II 24 63b 64a, 65b-68a

208-210 — K N XIII 27-29 V L जगता पत in 208b शिरो वह in 209a कि त in 209b वर्गविवर्जित in 210a

211 K N XIII 31a 32 Perhaps रामन्त्रमोच is to be read before v 208

216 — M P 215 24

219-220 — M P 215 34-35

222 — Manu VII 146

223 — M P 215 18 V L कुत्राचित in a, शूर क्लेशसहश्चैव in b

224-225 — M P 215 14-15

227-228 — K N V 21-22 V L अनुगामन वृत्तिं in 227a कोनेत्य॰ in 228a

229-234 — K N V 23-28 V L हार्दे in 229a चातुर्गोण चित्तं चित्तसमन्त in 230a न पश्य in 230b, बध्रे वा वाविना म॰ 231b

235 — K N V 58

236 — M P 216 3 नाद्विन भेत् in b

237-239 — M P 216 9 16 23

243 — Manu VII 147

244-247 — Manu VII 151-154

261 — K N XII 47 V L निष्क्रम्यानर in a भामान्यभे ह्यरण्ये in b

262-263 — K N XII 44a, 45b 46 V L आवनयेन्मुहुमन्त्र धारयेश्च प्रयत्नेन in 262a, आत्मपग in 262b, भिन्नानि मन्त्र प्रच्छन्ना in 263b

264-270 — K N XII 48-54 V L रुप बुद्धिविरुद्धये in 265b, एकनापि कार्याणि प्रविचाय in 266a प्रविंशेत् in 266b यद्य स्यात् in 267b, अतिक्रामेन्स्वाचन in 269a, कार्ययोग in 269b साधु रसवत् फलमश्ने in 270b My suggestion that it is असकृत् is not supported by the printed text Nor is it absolutely necessary

271 — K N XII 58

272-273 — K N XIII 1-2 V L कृतमन्त्र सुमन्त्रणो मन्त्रिण मन्त्रिसमतम् in 272a, read हत in 272b

274-275 — K N XIII 4 6 7 V L समर्तुं॰ in 274a, स्वधाक्यपर वाक्यानामिति in 274b, स्वाध्यमन in 275b

277-279 — K N XIII 11, 12, 14 V L कन्यभानोपि॰ in 277a, मभिनया वाचा in 277b, द्रविण कर्मणा च in 278a तपस्वि व्यञ्जनोपेतै स्वचारै सह सपनेत् in 279

280-282 — K N XIII 22b 25 V L बाला विहोत्थी भवे in 280a. Read भव instead of भवा in the text वरिष्ठेन सुहृत्° in 280b इन्द्रवत् in 281a नगर चन्द्रशालामालाभ्यलङ्करण in 281b सुहृत्पत्रम् in 282a, कर्पूर कौलीनम् in 282a परिमृतम् in 282b स्मरत्न च which is better in 282c

283 — K N IX 66 V L चित्रम्य चित्रयुगा in a

284 — K N X 27 and Manu VII 171

285 — K N X 31 V L कर्षणम् in a

286-288 — K N X 34-36 V L अथ तं बैलता in 287b समाप्रोति in 288a

289 — K N X 39a

290-294 — K N X 40-44 V L कालमासित × × × × कषायांश्च in 290b कृतक मतिमान in 291a, शक्तिर्विषसूचना in 292b स्वयं विद्वद् in 293b the commentary in the printed text construes as अकापुजनस्य समत, मनीषया निरीक्षितमपत्राजेय in 294a विधास्य in 294b

295-300 — K N XIV 4-9 V L भाजन धर्मं श्रीतां in 295b; उपालायतनस्य in 296b Read संपत्स्वावृद्धि 297a, भोगसङ्गति in 297b भास्यति महात्म्य in 298b, श्रीमि पृष्ठतयामि in 299b चित्र मनसा कामी in 300b

301 — K N XIV 10b-11a V L सत्यच्छेद् in a which is better नश्यसि in b

302-305 — K N XIV 13-17a V L स्फुरत्कालकण्ठक्षे in 303a, नीतो याति in 304b महासत्त्वमर्पित in 305a करोति च मुनि क्रम । मनकृतिन in 305b भोग मार्गेष in 305c

306 — K N XIV 22 V L सम्य कर्म in b

307-309 — K N XIV 23b-26 V L अभिवाधिनः in 307a; पीडि भ्राति in 308b विग्रहस्थया याति वाहनानि नयेच च in 309a

310 — K N XIV 31a-32

311-315 — K N XIV 41-46a V L महार्घनव° in 311a; मृगयासित in 311b स्वना शास्त्रयुक्तेषु स स्व संवृत in

313b Read भवता असाधु नुम त्रत्व नास्थमवं च in 314a प्रशस्यश्च in 315a च दत्ताश्च in 315b

316a — K N XIV 47a V L धमासनप्रति

316b — K N XIV 52a

317a — K N XIV 53a V L स्पष्टसमनवृत्तान्

317b — K N XIV 58b

318-319 — K N XIV 59-60 V L राजा नयगुणम in 318a; तथेव स्वस्थ in 319a भजेतुमहति in 319b

320-323 — K N XIV 61-64 V L ममाणि वै कारणा in 321a; पवमानित्वं in 321b कृतिका नाम्भावय in 322a, असत्कार्थ स्पष्ट in 322b

324 — K N XIV 66

325 — K N XIV 65 V L विशीणेय व्यसनकारणतिग्रात्मशसनं in a क्षीणानसीन्यनाल्पत्वात् in b

326-327 — K N XIV 67-68 V L विमानितसमानित in 326a; अभ्रत गति in 326b नन्तभावमेव च in 327b

328 — K N XIV 71a 72a

329-330 — K N XIV 19b-21 V L दुर्भिक्ष मार्ग तथा in 329b; शान्या ना प्रशम नयत् in 330a

331-334 — K N XIV 33-35 36b V L जहा याश in 331b; भूमीनां च प्रसाधन in 333b, दण्डविनप्रमानी in 334 In the printed text, the last two verses are construed in the context of भण्ड while in our book all the four verses speak of कोश

335 — K N XV 1 V L मित्राणा गायपुच्यते in a I can not guess what the third line was

336-337 — K N XV 2-3 The printed text of K N reads राजा च व्यसना राजव्यसनापोहनक्षम for 336a V L न राज यमनायाद समय in 336b, आभामात्यप्रजादुर्गकोशानां in 337a

338 — K N XV 7 338a is the same as K N XV 7a, 338b however, seems to be made up of 7b

and 8b the former reads —स्पृतं रसनतत्वं काथजे यमनत्रय, the latter reads — श्वसन श्वसनाथत्रभ्रुर्विधमुवा ह्नाम

339-345 — K N XV 9-15 V L न कुशाद्विमिश्र यच प्रकुपाजनमात्म सत् in 339b समान्छिद्यिपतन in 341a, स्कया प्रियधान् भवेत् in 342a, प्रियपाक्रमा in 342b न युक्त यंत्र नयद्गज in 343b तस्मात्प्रव्रजयेत् in 345b

346 — K N XV 17 V L तत्र न्यच प्रशम्यते in b

347-353 — K N XV 18-22 24-25 V L तत्कस्मात् in 348a अभिधानस्य सप या यानयमनज महत् in 350a वक्षमङ्गजा श्या in 351a स्नम यंत्र स्वकुलयंत्र परभिकोश्च मारण in 352a सत्याजगर मानद्ध मर्यादि च in 352b स्याभिधूमसर्गरा in 353a

354 — K N XV 26 V L जितश्रन्त च यायाम in a Read आमग्र

355 — K N XV 28 V L यान्यन्त पिनान्धम् in a, च तु च न तक्षेतु in b

356a — K N XV 27b

357-360a — K N XV 29 30b-32 V L ग म विपयत्रपवर्जित in 359a वि स्पशामित in 360a

360b — K N XV 35a V L मप यद्गणपर्ण

361 — K N XV 37b-38 V L मन आति in a नद्वेनचर चित्त क्रगायास in b भवजामभिवद्ध in c

362-364 — K N XV 40-41 43 V L मानअकुम्ना in 362 a सहिता मन in 362b नभत् मंच दुर्गागमार in 363b मृगया मृगयुगा in 364b

365-377 — K N XVI 1-2a 3-4 5b-8a 10-11 13-15a 16a V L यमर्भेदिन in 365 a स्थवमपान्शिानि in 366a न ाग यारान्हितान कतु परस्य वा पारम्भनशनानि in 367a स्वयावधामार in 368b निर्विकल्प या स्वमुमन in 370a प्रभ्रुनान्युवेन निवापणाय in 370a कुष्ठानि मनग ानो in 370b शारिरु क्रि जा य in 371a रम्य निवद्ध in 373a शीतधन गुना in 373b परिक्लमित ना in 374a रनाक्रवालोपचया अवसक्ष in 375b त्रश्रमयत् in 375a स्वप्नजनामनु ष्यता in 375b

378-379 — K N XVI 18-19 V L गन्धवृद्धि प्रबालाद् भवाथ कृत्वा निशिता रूकपात् in 379b The latter half of 379b corresponds with the latter half of K N XVI 21b It is quite possible that the scribe of our MS may have left the intervening verses (i e K N XVI 19b 20 21a) through oversight This is borne out by the fact that v 380 of our text is—K N XVI 22a

381-393 — K N XVII 1-11 16b-17 V L यात्रा वरि० in 381a महाप्रतापस्य in 382b नामध्यानपरायण in 383b करतुल्याकार महामानस in 384b महामात्यबलान्वित in 385a कलारूपायत in 385b मार्ग हत in 386a [illegible] वर्णित कुशलहृत्यान् [illegible] in 387a मण्डप्य निवसा in 387b [illegible] in 388a त्रिमूलधर in 389a [illegible] in 389b [illegible] in 390a [illegible] in 392 [illegible] in 393a

394-410 — Yajñavalkya I 323 326 334-344 349-351

414-415 — M P 220 14-15

417 — M P 220 16

418-422a — M P 220 21-25 V L [illegible] in 418a [illegible] in 418b [illegible] in 419b [illegible] in 421b

— V D II 65 22a-27a V L [illegible] in 421b This appears to have been the reading of our MS

425-428 — Manu VII 47-50 V L II 65 27-31

429-432 — M P 220 26-27 29a-31a [illegible] in 430a [illegible] in 430b

— V D II 65 27a-29a 31-32 V L [illegible] in 429b otherwise this agrees with M P

433-435 — M P 221 7b-10a V L फलानह in 434b, नरे in 435c

436 — M P 222 2

437 — M P 222 3b-4

438 — M P 222 10 V L अजस पर्णिला in a सनपरा बिर्मिता in b, मानोन्नता ये in d Also—V D II 67-10 which agrees with M P
439 — M P 223 1 V L तु य मुग and भीमायमानिता in a
440-442 — M P 223 7-9 V I यायन्तु and महीभन in 441a सेनापतर्द्रप in 441b
443 — M P 224 1 V L तम भन in a सुवेलेषु मथति in b
444 — M P 224 8 V I सतुर्जयै वो विबुधाभिवास In d
445 — M P 225 1
446 — M P 225 5 V L य स्वधर्मण विहानि in b
447-448 — M P 225 16b-17
453-456 — Yajñavalkya II 12-15
457-458 — K N XIV 36a-38a
461 — Yajñavalkya I 367
465 — Manu VIII 310
466-467 — Manu VIII 124-125
468a — Manu VIII 379a
479 — Manu VIII 335
480 — Yajnavalkya I 359
483-485 — Manu VII 3-5
486-495 — M P 226 1-5 8-12
496 — M P 227 217
498-500 — M B V 34 10-12
501-504 — M B V 34 15-18
506-511 — M B V 34 24-29
512 — M B V 34 43
513 — M B V 34 62
514 — M B V 34 80 In d read नामसजेत्योम्य ।
515 — M B V 35 41 V L सिध्यते नाम in b
516 — M B V 35 51
517 — M B V 36 58
518 — M B V 36 61
519 — M B V 36 60
520 — M B V 37 7
521 — M B V 37 19

522 — M B V 37 26
523-526 — M B V 37 52-55
527 — M B V 38 26 Read अमोघक्रोधहर्षस्य in a
528-530a — M B V 38 37b-39 Read वर्णाद्वृ in 528b
530b-531a — M B V 38 29
531b-532a — M B V 38 43
532b-535a — M B V 39 6-8 Read शाद्वि for शुचि in 532b
शाद्वि for शुद्वि in 533 य ... बहु नाशयेत् in 534a
535b-536a — M B V 39 18b-19a
536b-537 — M B V 39 23b-24
538-541 — M B V 39 37b-41a
542-543 — M B V 39 46b-48a
544 — M B V 39 55b-56a
545-548 — M B V 39 61b-62 64-66a
549-551 — M B V 39 75b-78a.
552 — M B V 39 83
553 — M B V 40 8 Read पश्य ... in b, ...
राजन् in c
554 — M B V 40 26
555 — K N I 22
556 — K N I 48
558 — K N III 30
561-565 — K N XVIII 50-54
568 — M B V 33 61
569 — Manu VII 89
623-624 — K N IX 53 64
628 — Manu VII 111
630 — Manu VII 115